

ISSN 0235.0688.

УЛУГ ЖЕМ

ЖЫБД ЧОҒАЛЧЫЛАРНЫҢ СЕТКҮҮЛҮ

1, 99

ТЫВА
РЕСПУБЛИКАНЫҢ
ЧОГААЛЧЫЛАР
ЭВИЛЕЛИ

Чечен
чогаал
болаш
ниитилел-
политиктиг
сеткүүл

I (25/102 1999

Бо үндүрүлгени А. С. Пушкинниң
200 чыл оюнга тураскааткан

"Улуг-Хем"
сеткүүлдүн редакциясы

КЫЗЫЛ

ББК 84 — 4 — 5 Тув.
У 47

Ч. Ч. Куулар,
кол редактору

А. А. Даржай,
тоожулал болгаш публицистика
килдизиниң редактору

Э. Б. Мижит,
харысалгалыг
секретарь

Чогаалдарның
машинага
ийи
интервал
парлаан
бирги хоолгазын
хүлээп алыр

Редакция коллегиязы:

Е. В. Антуфьев,
А. А. Даржай,
Н. Ш. Куулар,
З. Б. Самдан,
А. Х-О. Ховалыг.

Сеткүүлге
келген чогаалдарны
рецензиялавас,
дедир эгитпес.

Авторларның бодалы
редакцияның туружу-
биле
дүтжүрү албан эвес.

Сеткүүлге үнген чогаалдарны дүжүрүп парлаарда "Улут-Хем" сеткүүлге
парлаттынганын айтыры албан.

СЕТКҮҮЛДҮҮНҮҮНДЭЗИЛЕКЧИЛЕРИ: Тыва Республиканың Чазаа,
Парлаалга болгаш информация комитеди, Тываның Чогаалчылар эвилели,
"Улут-Хем" сеткүүлдүң чогаалдыкчы коллективи.

ҮНДҮРҮКЧҮЗҮ: Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилели.
Россия Федерациязының парлаалга болгаш массалыг медээлер чепсекте-
риниң талазы-биле хоойлужудулгаларын сагырын хынаар база бүрүт-
кээр Тыва Республикада девискээр эргелелинге сеткүүлдү бүрүткээн.
Бүрүткеткен дутаары — Т-00028

У 4702580600—3
133/01/—99

47/25/86
ББК 84—4—5 Тув.
"Улут-Хем" сеткүүл, 1999.

Кызыл-Эник КУДАЖЫ,
Тываның улустун чогаалчызы

ДУВУ ЧОК ДАЛАЙ ДЕГ...

*"Пушкин амгы үеге ажылдап
тургаш, келир үени белеткеп
турар, ооң-биле кады чаңгыс чүгле
эрткен үеге база хамаарышпас,
ындыг чогаадыкчы шылгараан
угааннарның, шак ындыг төөгүлүт
улут кижилерниң санынга кирер..."*

В. Г. Белинский

А. С. Пушкинниң чогаадыкчы делегейи, тываларның чугаалажыры-биле алырга, дүвү чок далай дег, баганазы чок дээр дег, куржаа чок бөмбүрзек дег, ханы, бедик болгаш улут. Ону чаңгыс угда чугаалаптары болдунмас. Маңаа улут шүлүктүнүн тыва аалдарга, тыва өглерге эң баштай канчаар кирип келгениниң дугайын кысказы-биле чугаалаарын оралдажып көрээли.

Ынчан талыгыр 1937 чыл турган. Оон бээр алдан чылдар ашкан-дыр. Ынчан тыва бижикти үндөзилээнден бээр чүгле чеди чыл эрткен турган. Ол үеде бис чайлаг школаларынга өөренип турган бис. Аңаа чаңгыс ай өөрөнгөш, бирги классты доозар, дараазында чайын ийиги классты дээш, оон ыңай чоруп бээр чүве. А ооң соонда, далай дег, эгээртинмес эртемниг кижилер-дир силер дээш, башкыладып чорудуптар. Үе ындыг кайгамчыктыг турган.

1938 чылда чайлаг школазынга өөренип турумда, башкывыс биске шокар даштыг "Чыынды чогаалдар" деп ном көргүскен. Ында чаа эгелеп чоруур тыва чогаалчыларның шүлүктерин чыгган болган. Ол номда А. С. Пушкинниң тыва дылче эң баштайгы очулгаларын бир эге кылдыр киирген. Оларны улут шүлүктүнүн өлүрткениниң чүс чыл болганынга тураскаадып, эрткен 1937 чылда кылгылаан. Шак ынчан Пушкин деп атты бир-ле дугаар дыңнаанывыс ол. Үе ындыг кайгамчыктыг болган.

Мен ам ол "Чыынды чогаалдар" деп номнуң бирги үндүрүлгезиниң дугайын колдады чугаалааш, ооң чамдык чүүлдерин, ылаңгыя А. С. Пушкинниң шүлүктериниң ынчангы очулгаларын ол хевээр киирер бодадым. Чүте дээрге, бирээде, ол ном ам тывылбас, ийиде, ынчангы очулгаларны амгы үеини-биле деңнеп көөрү база ынчангы очулдурукчуларның ажылдарын

номчууру бо шагның кижилеринге чугаа чок солун болур деп санаар мен.

Ынчангаш ам ол номнуң дугайында каш сөс.

Ук "Чыынды чогаалдарны" ТАР-ның чогаал комитеди үндүргөн. Кылын шартамал саазын-биле карттаан номнуң даштында "ТАРЭ 6 дугаар Улуг хуралының төлээзинге белек" деп бижээн. Оозун бодаарга, ол номну Тываның аныяктарының революстуг эвилелиниң съездиниң делегаттарынга белек кылдыр тыпсып турган хевирлиг. Ону парлаан адреси "Күртипограф, Щетинкин кудумчузу, 1 дугаар бажың".

Бистиң типографиявыс ам-даа ол бажыңда хевээр болгай. Чаа оран-сава шала туттунгаш, соксап каан. "Тиражы 4000 кезек". Бодап көрүңерем, ол шагда амгы үе ышкаш, компьютерлер турган эвес, бүгү ажылды хол-биле шөшпүртүп турган болгай. Ынчалза-даа кижилер кайы хире чүткүлдүг ажылдап турган-дыр? Аңаа кым-даа эки езу-биле адааргап болур! Ам кандыг-дыр бис: акша чок, саазын чок, чогуур материалдар чок.

"Чыынды чогаалдарны" четчелеп чыгган болгаш "киирилдени" бижээн кижиге, Тываның баштайгы очулдурукчуларының бирээзи **Очурбанак** болуп турар. Ону бичиимде көргөн мен, кадайы Улуг-Хемниң Хайыракан чурттуг угбай чүве. **Очурбанак** боду ол шагның модазы-биле шеригзимээр хептиг чоруур, угаанныг-даа, томаанныг-даа, төлептиг-даа кижиге деп билир мен. Оон ыңай ол "ВКП (б)-ниң допчу төөгүзүн" тыва дылче очулдуарынга база кол рольду ойнаанын архив материалдарындан номчаан мен.

База бир солун чүүл болза, ол номда "Уран чогаал — аревэниң ынак херээ" деп эге болур. Ону база бо арында ол хевээр киридим. Мындыг ховар номну меңээ көргүскени дээш А. С. Пушкин аттыг национал библиотеканың ажылдакчыларынга өөрүп четтиргенимни баш удур илергейледим.

Ол эгеде ылаңгыя, чогаалчыларга хамаарышкан дараазында дөрт одуругну онза сонуургаан мен:

Чогаалчылар, човалгаган кортпаңар,

Човаг чокка чорук бүтпес.

Човалгага човай-човай,

Чоруувусту бүдүрүп алыр бис.

Кедергей-ле шын чугаалаан-дыр, оон артык канчаар боор!

Мен бо одуругларны бодумнуу-биле эде "суйбааш", сагып чоруур кыйгым кылып алган мен:

Чогаалчылар човаваңар,

Човаг чокка чорук бүтпес,

**Човалгага човай-човай,
Чоруувусту чогудар бис.**

Шынап-ла, ындыг болгай, кандыг-даа ажыл човаг чокка бүтпес, а чогаал ажылы оон дора. Мээң чогаал ажылымга бергелер кезээде туруп келген. Чүге мынчаар хилинчектенип чоруур кижини боор мен, аза албадаан эвес деп, чамдыкта муңчулуп-даа олургулаар мен. Ындыг шактарда үстүндө адаан кыйгымны сактып келгеш, ооргам хөндүрлү бээр.

Ам А. С. Пушкинниң болгаш ооң чогаалдарының тыва дылче баштайгы очулгаларының дугайын бичии чугаалап көрейин.

1937 чылда улуг шүлүктүнүң өлүрткениниң 100 чыл болганынга таварыштыр Кызыл хоорайның чурттакчыларының митинг хуралы болган түвө-дир. Ооң доктаалын база кандыг-даа өскерилге чокка мында киридим. Көрүңерден, ол шагда хурал доктаалын шүлүктөп безин бижиپ турганывысты номчуурга, солун болбастың аргазы чок. Ол дээрге А. С. Пушкин дугайында чылыг сактыышкынның, улуг килеңниң болгаш шүлүктүгө бады-даңгырактың сөзү болур-дур.

“Чыынды чогаалдар” номунда “Пушкинниң өлгөле 100 чыл болган оюн таварыштыр орус-дылдан очулдурган шүлүктөр” деп бүдүн бөлүк бар. Ында улуг шүлүктүнүң “Тураскаал”, “Чаагаевке”, “Сибирьге”, “Хаяалыг хүн делгезезин” деп шүлүктери болгаш “Пушкинге декабристерниң харызы” парлаттылган. Оларны Бүрбү, Тока, Сарыг-оол, Чымба, Лопсаң очулдурган (ол шагда аттарны чүглө ынчаар бижип турган).

Бүрбүнү, Токаны номчукчулар эки билир. Чымба дээрге Александр Маныгеевич Чымба-дыр, сөөлүндө ТАР Сайыттар чөвүлелиниң Даргазы турган. Лопсаң дээрге тыва дылды болгаш тыва журналистиканы үндөзилээринге улуг үлүүн кириген Салчак Сотпаевич Лопсаң-дыр. “Шын” солунну редакторлап тургаш, ооң биле кады ажылап турган мен. Ол шагның шыырак эртембилигиги кижилериниң бирээзи түвө.

Бо очулгаларның шуптузун дээди деңгээлде дээр болза, шын эвес апаар. Амгы сайзыраңгай үениң бедиинден көөрге, эскиттер черле бар болбайн аан. Ынчан тыва литературлуг дыл чаа-ла хевирлеттинип эгелеп турган болгай. Ону кичээп көөрү чугула. Ындыг турбуже, очулгаларны черле багай эвес деп санаар мен. Олар боттарының хүлээлгелерин күүседип шыдаан.

Маңаа хамаарыштыр Токаның очулгазынга бичии доктаар бодадым. Салчак Калбакхөрекович бодунуң ол ажылынга таарышпаан боор, 1953 чылда (баштайгы очулганың соонда, он

алды чыл болгаш) "Чаадаевке" деп шүлүктү база катап очуддурган. Ол очулганы тергиин деп санаар мен. Маңаа чижек кылдыр дараазында одурутларны ап көрээли. 1937 чылда очулга.

Хостуг эрге херээ-ле дээш,
Хайнып турар чүрээвисти
Хамык чоннуң херээнейге
Хажык чокка берээл, эжим.

Амыдырал айдың гаңы
Агар-ла геп ынан, эжим.
Ак-ла хаанныг Орус чуртта
Албатылар оттуп-ла кээр.

Буруу каргыс хаан чазаан
Буза-ла шаап үрегдээли,
Бусту берген тогланчыга
Бодувусту чуруур-ла боор.

1953 чылда очулга:

Шынчы чүрек хостал күзеп,
Амдызында дуриг турга,
Шылгараңгай угааннарны
Ага-чуртка өргүүл эжим.

Амыдырал чырык гаңы
Агып кээрге, Россия
Уйгузунган оттуп кээр геп,
Улуу-биле шынзык, эжим.

Хамык чоннар хайнып үнер,
Хаан чазак буступ дүжөр,
Бузундуга адывысты
Будуп-сишлбип бижип каарлар.

Бо ийи очулганы деңнеп көөрге, херектиң байдалы чепсек чок каракка-ла билдине бээр.

А. С. Пушкинниң өлүм чок чогаалдары эң баштайгы бо очулгалардан тыва амыдыралче кирип келген дээр болза, черле чүүлдүг болгаш ылаптыг. Мен бичиимде, хойтпак тиккен кадайларның безин "чыргал-ла дээш сорулдаалаан чырык чаагай сеткиливис", "аныяк чалыы ынак эжим айыткан черге манаан ышкаш" дээн одурутларны ырлажып олургулаанын дыңнаан мен.

База-ла А. С. Пушкиннің "Капитан уруу" деп чогаалында "Ынакшыл" деп эгеден ырны ойтулааштаан аныяк кыстар аксындан дүжүрбес турган:

Эй-ле, уруг, чараш уруг,
Элек чаштан кижиге барба.
Аваңайдан, ачаңайдан
Айтырып ал, уруг эжим.

Аваң туржук, ачаң туржук,
Акы-гуңма төрелиң бар.
Угаан кирип, өнчүленип
Улгадып ал, доругуп ал.

Менген гээре тывылза-ла,
Сагынмайн баар боор сен.
Менген дора тывылза-ла,
Сагындыра бээр боор мен.

Очулга база тергийн тывазыг. Бо одуругларны тыва кожамыктар аялгаларыңа ырлаарга, кедергей онза турган.

Бо арында улут шүлүкчүнүң "Тураскаалын" Бүрбүнүң 1937 чылда очулдурганын киирдим. Эки очулга. Мен ону ам-даа шээжи-биле билер мен. Оон бээр 60 ажыг чылдар эрткен-даа болза, чаш угаанның чидии ол хире турганы ол-дур ийин. "Тураскаалды" бежен чылдарда Б. Хөвөңмей база очулдурган. Бүрбүнүң очулгазында ол кайгамчык шүлүктүң беш дугаар строфазы чок. Ооң чылдагаанын кижиге билип чадаар чүве чок. Чүү дээр боор, коммунистиг кызыл суртаалдың хайы-дыр ийин. Ында мыңдыг одуруг бар. "О чогаал, бурган чүдгээн номналыңа дыңнангыр бол". Ол чылдарда шажын-чүдүлгени узуткап, хүрээ-хиитти өрттеди-п хуюктап, лама-хамнары ханныг репрессияга таварыш-тырып турган болгай. Ынчангаш ыңдыг одуруглар намчыларга таарышпас турганы билдингир. Оон башка ону очулдуруп шыда-вас кижиге Бүрбү эвес-ле болгай. Ындыг "сүрлүг" турган улус-тур бис, Пушкиннің безин чогаалдарын казып октагылай бээр.

Мен мында А. С. Пушкиннің эң баштайгы очулдурук-чуларының дугайын чугааладым. Ам ыңдыг уран талантылыг кижилер көвүдээн, солун аразында чаңгыс кыска чүүлде оларның шуптузунуң дугайын тайылбырлаары болдунмас-тыр. Мен база-ла очулдуруп турган мен. Ам 200 чылдыг байырладды таварыштыр чаа-чаа очулгалар көстүп кээр деп бүзүрээр мен.

Өскелерин санап турбас мен, чаңгыс чижекте маңаа кирип көрейин: "Евгений Онегинни" очулдурганындан бээр чартык чүс

чыл чыгыы үе эрткен-дир. Ону ам кижн кайыын-даа тыппас. Мындыг дөргүлүг чижектер эндерик. Мээң-не чырык күзелнм болза, А. С. Пушкинннң чогаалдарын шуптузун эвес-даа бол, оода 4—5 томнуг кол-колдарын тыва дылче үндүрзе деп бодаар мен. Ол дээрге бис улуг шүлүкчүнү ынчаар үнелээн бис деп коя мактанып эвес, ажылчы чоннуң, аныяк-өскенннң кижизидилгезинге оларнын угаан-билиин калбартырынга, эртем-культуразын көдүреринге үнелеп четпес быра болур ийик.

1966 чылда өг-бүлөм-биле Крымга дыштанып тургаш, Гүрзуфта А. С. Пушкинннң бодунуң холу-биле тарып каан кипаризин көргөн мен. "Бахчисарай фонтаны" деп чогаалын ынчан бодап алган чадавас. Уруум ынчан "Артекке" дыштанып турган. Мен "Пушкинннң кипаризи" деп шүлүк бижээн мен. Оон каш одуруглар бо:

Аңаа чораан кижн бүрү
Адап,сурап ыяап чедер,
Пушкинннң тарып кааны
Будуу ногаан кипарис бар.
Таңды сында хам-дыт ышкаш,
Таан чараш, ыдыктыг ыаш.

Ооң ыды шуптувустуу,
Орта өөрээш ырлаксаам кээр.
Чогаалчыже дырлаң кокпа
Чоон орук болу берген.

Гүрзуф чаны лагерьде
Курзук уруум дыштанып тур.
Ырак дээрже сыйдаландыр
Ракета кезенгензиг,
Согун дег, дорт кипаристи
Чоогундан көөрүмге,
Саянымда шиви-биле
Чаңгыс кылдыр тынып турау.

Бо арында А. С. Пушкинннң "Тураскаалын" бодумнуң очулдурулгамны киирдим. Ында үстүнде адааным беш дугаар строфаны ам оюп эртпээн мен. Чүге дизе шажын-чүдүлгени катап тургузуп эгелээн болгай. Бо очулганы кылып тура, С. Бүрбүнү Б. Хөвөңмейни ажар мен деп бодал черле сеткивээн мен. Ажырбас,

бир чогаалды он-чээрби-даа кижиге очулдуруп болур болгай, олар шупту аңгы-аңгы дыңналыр.

База-ла мында Александр Сергеевичиниң "Калмык кыска" деп шүлүүн бодум очулдурдум. Ону катап-катап эде кылып олура, чүнү бодавадым дээр: "Улуг шүлүктү бистиң Тывавыска кээп чораан болуругай. База бо дег, "Тыва кыска" деп кайгамчыктыг шүлүктен арттырып каан болза..." Че, ол-даа канчаар, калмык-даа кыс, тыва-даа кыс дөмей-ле ыйнаан.

Канчап Американың негрлери А. С. Пушкинниң төрүттүнген хүнүн боттарының национал байырлалы кылдыр демдегеп турарлар-дыр? Пушкин дээрге-ле, чүгле орус улустуң эвес, бистиң база чогаалчывыс ышкажыл? Ынчангаш-ла Кызылда төп ном саңывысты ооң ады-биле бодарадып алдывыс ыйнаан?

Ам бо бичии чүүлү А. С. Пушкинниң "Тураскаал" деп шүлүүнүн сөөлгү, беш дугаар строфазының одуруглары-биле доозуп көрейн:

О чогаал, бурган-чүгээн номналынга дыңнангыр бол,
Оптан кортпа, ямбы-хүндү негеве-гаа,
Макталды-гаа, нүгүлдү-гаа сенге тоожок хүлээп ап чор,
Малзыг тенек мелең-биле маргышла-гаа.

А. С. ПУШКИН

Тураскаал

Хоор чоннун олче шуушкан кокпа оруу бүдүп читпес,
Холдар тутпаан тураскаалым тургускан мен.
Аңаа кым-даа чедип болбаан чоргааранчыг ооң бажы
Александр баганадан бедик киискээн.

Чок ийин харын, үпчү бодум дөгерези өлбес-даа мен.
Чогаалымда чаян-дөзүм сиңип калган.
Оода-ла бир шүлүктү-ле айдың черге дириг чорза,
Ораннарга алдарлыг бооп артып каар мен.

Улуг Руська сураам үнер, ында бар-ла кандыг-даа дыл,
Уктут чоргаар славян оол-даа база фини-даа,
Хопчуга ам черлик диртип адаттырган тунгус-даа,
Хову өңнүү калмык-даа мени адаар.

Долу чаагай сеткилдерни чогаал-биле оттурган дээш,
Дошкун өйдө Хосталганы йөрээген дээш,
Түрег көргөн кижилерни кээргел-биле кыйгырган дээш,
Түмөн чонга үр-ле шагда эргим боор мен.

О чогаал, бурган-чүдээн номналынга дыңнангыр бол,
Оптан кортпа, ямбы-хүндү негеве-даа.
Макталды-даа, нүгүлдү-даа деңге тоожок хүлээп ап чор,
Малзыг тенек мелең-биле маргышпа-даа.

Очул. К. Кудажы

Пушкинниң өлгенинден бээр 100 чыл болганы-биле холбаштыр очулдурган шүлүктөр

ТУРАСКААЛ

Арат хөйүнүң эрткен изи бүдүп читпес,
Александрый баганадан бедик баштыг,
Анаа кижиге холу-биле кылып калбаан,
Алдарлыг тураскаалым тургускан мен.

Амы-бодум, эът бодум өлзүмзе-даа,
Алдар-адым күзелдиг чогаалымда,
Айның адаа чырык черниң кырынга
Артып калган чогаалчыга уттунмас мен.

Улуг Руська адым-сураам хадып үнер,
Улус-ла болганга — славяннар оглунга,
Амгы черлик диртир, сын чурттут тунгуска,
Ак хову чурттут калмыкка ададыр мен.

Уяранчыг чогаалымга кээргел ырлааш,
Уеланчыг кадыг өйдө хостал чарлааш,
Улус хөйгө үе-шагда, кажан кезээде
Улуг аттыг, чаагай аттыг дидиртир мен.

Очул. С. Пюрбю

СИБИРЬЖЕ

Хая-дашты казып үрээр
Ханы уургай дүвүнге-ле
Кам чок түрөөн күжүңерни
Кадыы-биле туттунуңар.

Деңгелзиреп човаан күжүңер,
Тергиин ханы бодалыңар

Дөмей халас черле барбас,
Дедир негеп алыр силер.

Уургайга олулар-ла
Уттунмас чуртталгаңар —
Уштунуп-ла хосталыңар,
Угаан-сагышты оттуруптар

Ынакшыл болгаш найыралыңар
Ырак эвес, чоокшулап ор.
Ырма сынчыг човалаңыңар
Ылаптыг караамда көстүп-ле тур.

Эдилеп келген кинчилериңер
Эктиңерден дүжүп калыр.
Эчис чаагай шөлээңер-ле
Эжиңерге ужуражыр.
Очул. С. Сарыг-оол

АЛДЫН ХҮН БООП ЧЫРЫП ТУРАР

ОРУС УЛУСТУҢ УЛУГ УРАН ЧОГААЛЧЫЗЫ АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ ПУШКИННИ АК ХААН ЧАЗАА ХАНЫН ТӨП ӨЛҮРГӨНДӨН БЭЭР 100 ЧЫЛ БОЛГАН ОЮНУҢ ДУГАЙЫНДА КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ ЧУРТТАКЧЫ ЧОНУНУҢ КАЛБАК ХУРАЛЫНГА БОЛГАН ИЛЕТКЕЛДИ ДЫҢНААШ ДЕМДЕГЛЭЭРИ БОЛЗА:

1. Арат түмөнни ак хаанган
Ажырымчы араатан дег
Аажы-чаңы-биле
Амыдыраар арга чок кылдыр
Куду көрүп
Кулганып чораанынга угур —
Арат түмөнниң чыргалдыг
Амыдыралы дээш,
Эртемниг эки угааны-биле
Энерелдиг уран чогаалынга
Илередип ырлаан
Александр Пушкинни
Агып өлүргөн.
2. Адыгуус дег дошкун каргыс,
Ак хаанган
Александр Пушкинни
Агып өлүрзе-гаа,
Алдарлыг уран чогаалы

Алды гунтин кырынга
Алдын хүн бооп чырып турар.

3. Часкы хүннүн херелинге
Частып турар чараш өңнүг
Чаагай чечек ышкаш
Чалыы аныяк чогаалчылар,
Уран чүүлдүң
Улуг адазы болур —
Александр Пушкинниң
Аянныг чадаган дег
Алдарлыг чогаалының
Айыткан оруун
Алдаг чокка өөренишли!

4. Түмен арат бүгүдөзү
Дүмбей караңгыдан уштунуп,
Айдың чырык амыдыралды
Ап чедип алырга,
Александр Пушкинниң
Алдарлыг чогаалын номчуп,
Алыс утказын билип,
Аянныг ырызын ырлап чоруулу!
Александр Пушкинниң
Аттырып өлүрткен оюнга келген
Арат бүгүдө бистер
Араттарның аразында
Аныяк чогаалчы эш-өөрге
Айдың чырык культурнун
Ак сүт дег чаагай болгаш
Авыралдыг байырын чедиргивис!

А. С. ПУШКИН

ХОРУГДАТТЫРГАН КИЖИ

Бектээн соңгалыг шык кинданда ор мен,
Бергээ өскөн азыранды хып дээн эзир —
Човаг көргөн мээң эжим, чалгынын чайып,
Соңга баары черде чиг эът соктап ор.

Сорук-күзели мээң-биле катгышкан дег,
Соктап-соктап, соксап каггаш, соңгаже көөр,
Караа болгаш үнү-биле мени кый деп,
Харын, мынча деп органзыг: “Ужуп чоруптаал!

Шөлээн кушгар-дыр бис; үе келген-дир!
Шөгжөөргөн булут ынды харлыг дагже,
Чүзүнү көк далайларлыг оранче,
Чүглө хат болгаш... мен чоруур черже бараал!"
1822 Очул. Ю. Кюнзегеш

КУШКАШ

Өскөн чуртум бүрүн чаңып
Өске черде көрүп тур мен:
Частың чырык байырында
Чараш кушту хостап, ыттым.

Бууккан хөңнүм часкарылды:
Чаңгыс-даа бол, амытанга
Чаагай хостал шаңнаанымда
Бурганга чоп чарбыыр деп мен!
Очул. Ю. Кюнзегеш

ӨРТТЕТТИРИГКЕН ЧАГАА

Ынакшылды бижээн чагаа, чарлы берээл.
Ынчаптарын душтук уруг дилээн чүве.
Өөрүшкүнү көсчө каарын дидинмээн мен!
Өйү кээрге, караам шимгеш, одалкан мен...
Кестин кыры чедип кээрге, саймаваан мен.
Хөрлээ чалбыыш чагааң арнын бүзээлепти...
Хензиг доктаа!.. кыва берди... Чалбыышталды.
Көк ыш сузум ораап алгаш, арлы берди.
Шынчы билзек ышкындырып чоруй барды.
Шыйыладыр кыпкан хырба соглуп чыдыр...
Караң көргөн! Үүлө бүткен! Ыйбаланды;
Хайыралыг буурул шыйбак, көстүп чыдар...
Канчаар дээрлаан, көксү-хөрээм ышкамнады,
Куюм чолум өөрүшкүзү күжүр ыйба,
Кударанчыг хөрээм орта мөңгө чурттам.

1825 Очул. М. Кенин-Лопсан

КЫШКЫ КЕЖЭЭ

Харлыг дүвү ээрлип, саарлып,
Кара шуурган дээр дуглаар,

Улуй кааптар, аңнар-даа дег,
Уруглар ышкаш ыглаар.

Шаараш, кырган бажың шыпкан
Саваңывыс-даа дагжаар.
Соңнап калган чорумал дег,
Соңгавысты соктай бээр.

Түрүүл, ирик казанаавыс
Дүмбей болгаш муңгак-даа.
Көзөнекке баргаш, энем,
Хөңнүң чоп кударады.

Хаттыг шуурган улуурунга
Харык-шааң үзүлдү бе?
Ээргиижиңниң хиилээринге
Эриккеш, уаудуң бе?

Мугулай чаш назынымның
Буянның өңнүү, ижээл,
Кударалды эки өөртсүн,
Хуваң кай! Ижиптээл!

Далай ажыр сайлык канчап
Хөгжөк чурттаан, ырлап бээйт.
Даңгаар эртен бир кыс канчаар
Хөлчө суглаан, — ырлап бээйт.

Харлыг дүвү ээрлип, саарлып,
Кара шуурган дээр дуглаар,
Улуй кааптар аңнар-даа дег,
Уруглар ышкаш ыглаар.

Мугулай чаш назынымның
Буянның өңнүү, ижээл,
Кударалды эки өөртсүн,
Хуваң кай, ижиптээл.

1825 Очул. С. Сарыг-оол

КӨШКЕ

Чалгыг хаяа үскүлээштин
Дагжап, үүреп, көвүктелген,
Эзир куштар шаккырашкан,

Эзим каалаан,
Даглар бажы дүдүскекте
Чайнап туру.

Көшке моортан сөктүп баткаш,
Дендии дааштыг барып дүшкен.
Көвей хөртүк кашпал иштин
Дола берген,
Терек хемниң күштүг чалгыын
Дозувуткан.

О сен, Терек, хенертен-не
Оожумнадың, даажың читти;
Каржы чүткээн соңгу чалгы
Харны үттээн...
Эмин эртип, хайнып мөөрээш,
Эрийн аштың.

Үттүг көшке эривейн,
Үр-ле аңаа олчаан чыткан,
Адаа-биле эмдик Терек
Агып баткаш,
Доозуннут суун, дааштыг көвүүн
Дошче чашкан.

Дээр чурттуг Эолдуң ам
Эстеңнеткен черинге орук
Делгем болган: шар-даа калгып,
Аът-даа маңнап,
Адан четкен садыгжы-даа
Эртип турган.
Очул. М. Кенин-Лопсан

1829

* * *

Силерге мен ынак чордум: сагыжымда
Ынакшылым хөмүрленип өшпээн дег-дир;
Ынакшылым силерлерни дүүретпезин,
Силерни мен муңгарадыр хөңнүм чок-тур.
Силерге мен бүдүү, херик ынак чордум,
Өжээргеп-даа, коргуксап-даа чоргулаан мен;
Силерге мен ынак чордум, шынчы чордум,
Өскелерге ынак душтук болуңарам.

1829

Очул. М. Кенин-Лопсан

ЭДУАРД МИЖИТ

АЗЫ ПУШКИН, АЗЫ ...

1999 чылды ООН болгаш ЮНЕСКО бүгү делегейге А. С. Пушкинниң чылы кылдыр чарлаан, ынчангаш делегейниң чоннары бистиң кара чажывыстан тура тоолдарын болгаш шүлүктөрүн, оон шору улгадып келгеш, шүлүглелдерин, тоожуларын болгаш драмаларын номчуп, өөренип чораанывыс, бодувустуң чоок эживис дег, билир апарганывыс Пушкинивистиң 200 хар харлаан оюн демдеглед, байырлап турар болгай. Ийе, Пушкинни шылгараңгай, эң улут орус шүлүкчү деп билбишаан, бис, чер кырында чурттап чоруур чон бүрүзү, ону "Бистиң Пушкинивис", харын-даа кижиги бүрүзү "Мээң Пушкиним" дээр эргелиг бис. Чүге дээрге, ол бодунуң чогаалдарын таварыштыр кижиги бүрүзү-биле, оон СЕТКИЛ-САГЫЖЫ-биле кандыг-ла бир кыйгырыг, өөредиг, сойгалаашкын азы буруу шавышкын дылы-биле эвес, а СЕТКИЛДИҢ уян дылы-биле ижин кара чокка чугаалажып чораан болгаш ам-даа чугаалажыр. Ынчангаш ол кижиги бүрүзүңге билдингир болгаш чоок. Ол дугайында Гогольдун сестерин катаптавышаан, Достоевскийниң: "Испанияга ол испан, грек-биле грек, Кавказка — дагыг черниң езулут-ла хостуг огуу апаар, чуртталгазын чурттап эрткен кижиги-биле ол эрткен үениң бурунгу тыныжы-биле тына бээр, орус тараачынның казанаанче кире бергеш, ол бажындан будунга чедир бүгү боду орус апаар", — дээн, сестерин сактып кээлиңер. Бис, тыва чогаалчылар, бо улут байырлалга бодувустуң үнүвүстү кадып, Пушкинниң чогаалдарының тыва дылче очулгаларын чырыкче үндүрүп тура, бүгү делегей ужур-уткалыг шүлүкчү Александр Сергеевич Пушкин деп генийниң дугайында чүнү чугаалап болур бис? Кижиги бодаарга, бис оон чогаалдарын болгаш амыдыралын бирден бирээ чокка билир-даа ышкаш бис, бодаарга-ла оон дугайында кандыг-ла бир чаа чүве чугаалаптары болдунмас-даа ышкаш. Ол ыңдыг-даа, ыңдыг эвес-даа. "Оон дугайында чугаалаксанчыг, ынчалза-даа чугаалаар чүве ам чок. Ынчалза-даа мырыңай көңгүс чүү-даа чок бе? — деп, орус философ В. Розанов бодунуң үезинде база ол айтырыгны салгаш — Ийе, Пушкин дугайында ниитизи-биле чугаалаары ам болдунмас, оон херээ-даа чок. Ам Пушкинче ханыладыр көрүп, оон дугайында бирден бирээ чокка тодаргай болгаш долу чугаалаар үе келген" — деп түңдүзэн.

Ынчангаш, бөгүн менден, аргалыг-ла болза, чежемейниң байырланчыг, ыткыр болгаш чараш-даа болза, ниити чүүлдер дугайында чиик болгаш ниити сөстөр этпейн, Пушкинниң дугайында чугаалаары негеттинип турар-дыр. Шынап-ла, Пушкин дугайында чүнү билир силер? "Пушкинниң чогаалдары чараш, бөдүүн, номчуттунгур болгаш доктааттынгыр: ооң чогаалдарында бүгү-ле овор-хевирлер, сагыш-сеткилдиң шимчээшкиннери болгаш бодаалдар адышта дег көстүп турар; Пушкин чиик, Пушкин хостуг, Пушкин ынакшыычал, Пушкин хөглүг, Пушкин тенексимээр (опчоксумаар)" — дээш-ле баар болгай бис. Ийе, бо бүгүнүң шуптузу шын. Ынчалза-даа ооң чогаалдарын ылап-ла ханызынче киир номчуй берген кижиги бүрүзү: "Чо-ок, Пушкин ындыг-ла белен, чиик, бөдүүн эвес, ону чүгле даштындан көөрге, бөдүүн болгаш бүгү-ле чүве тода көстүп турар ышкаш-тыр. А херек кырында ол октаргай дег ханы болгаш нарын бодаалдарлыг чогаалчы-дыр. Пушкинни көңгүс билбейн чораан-дыр мен" — деп минни бээр болгай. Азы ооң кандыг-бир шүлүүнүң дугайында: "Бо шүлүктү анаа-ла ынакшыл дугайында шүлүк деп бодааным, а херек кырында алыс дөзүндө Чараш чүүл дугайында, кижиниң ундараан, муңчулган сеткилин чүгле ыдыктыг Чараш чүүл оттуруп, сергедип, аңаа амыдыраар күштү берип турарының дугайында шүлүк ышкажыл" — деп биле бээр болгай. А Чараш чүүл, Пушкинниң-биле Алыс Шын болгаш Чаагай Буянныг чүүл-биле кажан кезээде кады чоруур болгай. Оларны бот-боттарындан адылары дээр-ге-ле, Чараш чүүлдү — чүдек, бужар, Алыс Шынны — меге, Чаагай Буянны — каржы-хажагай хай-бачыт кылдыр хуулдурганы ол. А бо хүннерге чедир чеже кижиги, чеже каттыжышкыннар болгаш ниитилелдер, чеже эстетиктиг угланышкыннар, чеже партиялар болгаш янзы-бүрү идеологтук системаларның талалакчылары Пушкинни ол-бо талаже тыртып, боттарының тугу кылдыр көдүргенин азы "амгы үениң пароходундан" дүжүр октаанын сактып кээлиңер. Хөөкүй Пушкин хувискаалчы-даа "болуп каапты", каргыс езу-чурумнуң, хаан дүжүлгезиниң камгалакчызы-даа "болуп каапты". Ол чүнү чугаалап турарыл? Пушкин — оюп эртинмес улуг арт-сын болганының демдээ эвес бе? Пушкин оларның шуптузунга херек бооп турарының демдээ эвес бе? "Эки аъттың ээзи хөй" дижир ийик бис бе? А Пушкинниң генийи оларның шуптузунуң кырында, оранчок бедикте хүн ышкаш, бодунан хөглүг болгаш кээргээчел хүлүмзүрүү-биле хүлүмзүрүп, чырыл-турар. Пушкин — өрус поэзияның хүнү!" — дижири-даа чөп. Шынап-ла, ол хүн ышкаш оларның шуптузунче херелдерин чаап, оларның кайызында-

даа, чепсегленип ап болгу дег, одуругларны болгаш чогаалдарны берип турар. Чүгө дээрге, Пушкин — езулуг шүлүкчү, езулуг гений-дир. А езулуг шүлүкчү, езулуг гений дээрге, бүдүн октаргай болгай, а октаргайда шүттү чүве бар.

Ийе, шын, ооң декабристерни болгаш оларның үзел-сорулгазын деткээн, каргыс езу-чурумга удурланган шүлүктерин билир бис, ынчалза-даа ооң Петр I-ни кайы хире хүндүлөп, алгап чораанын база утпаалыңар. Ийе, ол император Николай I-ни кочулаан, сойгалаан эпиграммаларын бижип турган, ынчалза-даа ол-ла Николай I-ге хүндүткелин болгаш идегелин илереткен чогаалдарны база бижип чораан болгай. Чижээлээрге, "Станцыда". Николай I хаанның 1826 чылда 27 (!) харлыг Пушкин-биле бир дугаар чугаалашканының соонда, "Бо эртен мен Россияның эң-не кайгамчыктыг кижизи-биле чугаалаштым" — дээнин-даа, ону күрүнениң төөгүчүзү кылдыр томуйлап каанын-даа, ол хирезинде ооң чогаалдарын хууда шыңгыы хыналдазынга алганын-даа база утпаалыңар. Хаан ооң күштүг, улуг болгаш ханы угаанын, ооң айыылдыын кончуг эки билгеш, ынчанганы маргыш чок. Ийе, Пушкинни бис бир-ле дугаарында "хосталганың ыраажызы" деп билир бис, ынчалза-даа ол "чоннарның кара-бажыңы" дирткен орус империяны, быжыг күрүнени, ооң чедииникиннерин база чоргаарал-биле алгап чораан. Ынчаарга, Пушкин ийи арынның кижиге чораан бе? Чок! Ол чогаал бүрүзүн бичии-даа авыяс, меге чокка, сеткилиниң ханызындан бижип чораан дээрзин ооң таварышкан-на чогаалын алгаш көрүп, бүзүрөп болур бис, бирээде ындыг. Ийиде, езулуг шүлүкчү каргыс азы тоталитарлыг езу-тургузуг үезинде хосталганы ырлаар, анархия үезинде быжыг күрүнени ырлаар, өскээр чугаалаарга, идеалды күзеп, негеп, ынаар чүткүп ырлаар болгай. Үште, бир эвес бис Пушкинни ол-ла хевээр чаңгыс-талалап хүлээп көөр болзувусса, Пушкинни-даа, амыдыралды-даа билбейн баар бис. Бо айтырыгга харыыны ооң "Хосталга" деп одазындан ийи-ле одуруг берип болур.

**"Бүгү чоннун хосталгазы, амыр-гыжы
Дүжүлгениң мөңгө шага таңныылы боор".**

(Отчул. Э. Мижит)

Бот-боттарынга удурланышкак чүүлдер ооң чогаалынга шак мынчаар тутчуп, тайбыңнажып чоруур. А оларны каттыштырып турар күш — ыдыктыг гармония, Пушкинниң гармониязы.

А бо айтырыгны ам чүгө көдүрө бергенимниң чылдагааны мындыг. Бистиң ниитилеливис, а хандыр көөр болза, бүгү делегей

сөөлгү чылдарда амыр эвес үелерни чурттап эртип турарын билир бис. Бис хуувуста: "Эрги ниитилел тургузуу буураан, ам кандыг ниитилел тургузуп тудар бис?" — деп айтырыгга харыы дилеп, барыын чүктүң чурттарының демократтыг тургузуун үлегерлеп аарын оралдажып турар-дыр бис. А чогум демократия база-ла ниитилел тургузуунуң тергийн эки, эң-не бедик чадазы база эвестир дээрзин чоорту угаап, билип бар чыдыр ышкаш бис. Түңнелинде келзе-келзе, бир талазындан күрүнө аппарады, ооң төлээлери, бюрократ дүжүмөттөр, өске талазындан бүгү-ле чүве хостуг саттынып болгаш садып алдынып болур апарган буржуазтыг тургузуг болгаш ооң төлээлери, кысказы-биле чугаалаарга, бар-ла материалдыг бай-байлакты холдарында мөөңнөп алган кижилер чоннуң амыдыралын болгаш кижиниң хууда хосталгазын баш билип, туразында кызагдап турар апарган. Аңаа немей, ниитилелде тергидеп турар, кандыг-даа хай-чагырга чок анархия болгаш хаос, даштындан хосталганың дээди чадазы кылдыр көзүлзе-даа, херек кырында бодунуң иштики араатанзыг бүдүжү-биле кижиниң хостуг эргезин тооп көрбейн, колдуунда-ла узуткап турарын көрүп тур бис. А Пушкин бо-ла бүгү чүүлдерниң кайызынга-даа удур чораан, ооң аңаа хамаарыштыр бижээн хөй санныг чогаалдарының кайы-бирээзин сактып кээлиңер. Чижээлээрге, "Цыганнарны"-даа дижик. Ооң кол маадыры, Алеко бодунуң чурттап чорааны коргунчуг болгаш хоозун, бичии-даа хосталга чок, үстүндө көргүскеним ышкаш, ниитилелинден дескеш, хосталганың төлдери — цыганнар-биле чурттай бээриниң кол чылдагааны — хосталгаже чүткүл-ле болгай. Ынчалза-даа ол чүглө бодунга кызыгаар чок хосталганы дилеп чорааны сөөлүндө билдинер. Кажан Земфира өске кижиге ынакшый бээрге, Алеко Земфираны-даа, ооң душтуун-даа боттарының хостуг сеткилин илередир, хостуг сеткили-биле ынакшыыр эргелиг, хостуг кижилер кылдыр көрбейн, угаап, билбейн баар. Түңнелинде эң-не бужар, эң-не аар хай-бачыт — өлүрүүшкүн-биле доозар. "Бо дээрге, бистиң бо хүннерде чурттап турар амыдыралывыс-тыр!" — деп көрүп, билип каарынга улут угаан-даа херек чок. Пушкинниң бо болгаш өске-даа чогаалдары амгы үениң айтырыгларынга харыы-дыр. Мээң чугаалаксаан бодалым чайгаар-ла тодарап, көстүп келди. Ийе, шак-ла ыңдыг, Пушкин биске кезээде, ылаңгыя бо амыр эвес үеде, арыг агаар дег, аржаан суг дег херек! А ол боду чүнү күзеп чорааныл? Пушкинниң бодалы-биле, бо делегейни угаан-медерели болгаш сагыш-сеткили арыг, чырык болгаш бедик кижилер башкарап ужурлут деп, ооң чогаалдарын номчааш, мыңдыг түңнелге келдим.

Орус дылда ону "ДУХОВНЫЙ АРИСТОКРАТИЗМ" дээр болгай бис, азы өскээр чугаалаарга, ДЭЭРЕЛЕРНИҢ башкарылгазы, а кандыг-ла-бир фюрерниң, партияның азы хат-салгын аайы-биле эстеп, шуугап чоруур хөй улустуң (демократия) эвес. Бо дээрге, амыдыралга колдуунда боттанмас-даа болза, кижилер төрөлгөтөнниң болгаш Пушкинниң хууда күзеп чораан идеалы-дыр. Ол идеалды Пушкин бистиң мурнувуска чуруп көргүскен. Ол биске, бо хүннерде кандыг-даа политиктен, экономисттен, бизнесменден, генералдан азы эртемденден артык херек! Чүте дээрге, ол бир-ле дугаарында кижиниң хууда амыдыралын, хууда чуртталгазын, кижиниң хостуг сагыш-сеткилиниң хостуг амыдыраар, сайзыраар, өзер болгаш бодун илередир эргезин кол кылдыр санап, ону камгалап, ону ырлап чораан. Ылаңгыя чогаадыкчы кижиниң бодунуң хостуг хей-аъдының болгаш хостуг нүүрүнүн негелдезинге дүүштүр бодун илередир эргезин ыдыктыг деп санап, бар шаа-биле камгалап чораан. Ол бодунуң сеткилин база шак-ла ынчаар, ижин кара-даа, авыяс-меге-даа, коргуш-даа чокка хостуг ажыдып, кижилер-биле үлежиң чораан. Ажыдар ажыдарда ол бүгүнү езулут поэзия кылдыр ажыдып чораан. Сураглыг орус философ В. Соловьев Пушкинни кандыг-даа холумак чок, арыг шүлүкчү, арыг поэзияның эң улут төлээзи деп турар. Шынап-ла, Пушкин бир дугаарында философ-даа, политик-даа, моралист-даа, мистик-даа — кым-даа эвес, а арыг шүлүкчү-ле болгай. Ол амыдыралдың кандыг-даа талаларына дээптерге, ол бүгү хуулгаазын чараш шүлүктөрниң одуруглары болуп хуулуп турарын эскербес, демдеглевес аргавыс чок.

Пушкин амыдыралдың бот-боттарына дүүшпес, удур-ланышкак чүүлдерин, оларның аразында эртинмес кара тамыны бодунуң чогаалдарына ажып тиилеп, чуртталганың гармониязын тургузуп турар. Ол гармонияны, үстүнде демдеглээним ышкаш, бистиң мурнувуска, ону чедип аар дээш, чүткүүр ужурлут идеал кылдыр көргүзүп турар. Ол гармония кайда, чүде-даа эвес, кижиниң сеткил-чүрээнде деп, ооң чогаал бүрүзү чугаалап турар. Ол бодунуң сеткилиниң ханызындан шак ындыг гармонияны тып ап шыдаан-даа. Ооң херечизи — ооң чогаалдары. Ооң хөглүг чаңының дөзү база ында, а бодал чок, чиик, оптоксумаар болганында эвес. Ол амыдыралдың боралгактыг болгаш соок агымына алыскаш, чүдөрөп, дошкуурап, сооп кел чыдар сеткилдеривиске Ынакшылды, Чараш чүүлдү, Кээргээр сеткилди катап-катап оттуруп турар. Ийе, кээргээр сеткилди. Янзы-бүрү одуругларын кижилерниң боттарының үзел-бодалдарына дүүштүр, ол-бо чүктөрже ушта тыртпарлап каапканы, ооң

"Тураскаал" деп шүлүүнде улустуң шоолуг-ла эскербези, а херек кырында эң кол одуруун маңаа сактып кээлиңер.

Тайып ушкан күжүрлерге кээргелди кыйгырган мен.

(Очул. Э. Мижит)

Ийе, ам бо хүнде тайып ужуп чоруур биске база. А бис аңаа, ам-даа орайтаваанда, чүгле бай-байлак, эрге-дужаал, чиик болгаш тодуг-догаа амыдырал сүрүп чоруур, бедик чырык күзел-чүткүл-даа чок, бот-тогдунар, доң баарлыг амытаннар азы дириг машиналар апарбаанывыста, бар шаавыс-биле өөренир апаар бис. Ийе, орайтаваанда! Чүге дээрге, Пушкинниң болгаш ол ышкаш кижилерниң сөстөрүн оваарып көрбейн чорааш, бо хүннерде бис, чүгле бистиң аар-берге аарыгдан сегип чадап турар ниитилеливис эвес, а бүгү талазындан чаагайжыдыр тургустунган амыдыралдыг, сайзыраңгай даштыкы чурттарның чоннары безин — бүдүн делегей кайы хире коргунчуг кара тамы эриинде келгенивисти, кайнаар чуглуп бада берип болурувустуң айыылын медресеп билбейн чоруур кижиге угаан-сарыылдыг улус аразында чок боор. Бо таварылгада бистиң мурнувуста чүгле ийи орук көстүп турар. Чок-ла болза, бис Пушкинниң болгаш ол ышкаш, кижиге хөңнүн, кижиге нүүрүн, кижиге тынын бирги черге салып, хүндүлөп, өрү көдүрүп чоруур улустуң талазынга туруп, сагыш-сеткиливисти, а кедизинде барып кижиге төрөлгөтөнниң амы-тынын дириг арттырып аар бис бе, чок-ла болза... Ол дугайында чугаалаары безин коргунчуг. Ийе, айтырыг шак ынчаар чидии-биле, "азы-азы" деп тургустунуп турар. Келир XXI-ги чүс чыл азы езулуг-ла кижиге көрүнгөн, гуманитарлыг чүс чыл болур, азы кижиге төрөлгөтөнниң цивилизацияның буурап дүжүп, чок болурунун чүс чылы боор деп бодум хуумда санап чоруур мен.

Ынчангаш биске, амгы үеде, бистиң сагыш-сеткилдеривистиң туружу божанайнып, чүректеривисте ыдыктыг чүүлдер дугайында билиишकिनер эвээжеп, чидип, угаан-бодалывыс азып-тенип эгелээн үеде Пушкинниң быжыг туруштуу, ооң хосталгаже болгаш идеалче чүткүлү, ооң гармониязы, ооң кээргеп-даа, өршээп-даа, ынакшып-даа билир арыг бедик сеткили, шынап-ла, чедишпейн турар. А бис Пушкинниң юбилейин байырлап тура, чамдыкта ооң бодунга кээргел чок-даа апаар-дыр бис. Бо айтырыг үүрмек-даа болза, чер-черлерде (чүгле Тывада база эвес) эрттирип турарывыс "Пушкинниң балдарының" дугайында маңаа чугаалавас аргам чок-тур. Мен ол балдарны эрттирип турарын буруу шаппайн тур мен, менде ындыг эрге-даа чок. Анаа бодумнун нүүрүмден, амы-хууда бодалым-дыр ийин. Ийе, Пушкинни сактып, хүндүлээриниң бүгү-ле хевирлери турар ужурлуг. Ынчалза-даа

хөй-ле баяатаннар, улуг эрге-дужаалдыглар, бот-тогдунар агайлар чыылган балдарга Пушкинни кайы хире куду көрүп, дорамчылап, шоодуп, кочулап турганын база утпайн көрээлиңер. Пушкин ол "дээди" ниитилелдин аразынга эң чавыс, биче эрге-дужаалдыг кижиге турган болгай. Камер-юнкер дээрге, эрге-дужаал-даа эвес, а ол үениң ызыгууртан улузунуң ажы-төлүнүң депшиириниң эгезинде ээлеп турганы бир-ле дугаар, эң чавыс чадазы турган болгай. Угаан-медерелиниң болгаш сагыш-сеткилиниң сайзыралы Пушкинден оранчок чавыс улус ооң мурнунга кайы хире өрү көрдүнүп турганын, шак ыңдыг балдарга ооң бодунуң база кайы хире хөңнү чок турганын ооң чогаалдарындан, демдегелдеринден, чагааларындан билир-ле болгай бис. Ол хиревисте Пушкинниң езулуг ханы сеткилинче изиг сонuurгал-биле бакылавайн, ону улуг, шимээнниг, чайынналчак балда киискип чоруп турар кандыг-ла-бир оперетта маадыры кылдыр көргүзүп, ооң овур-хевиринче кыдыра, чиик болгаш соок көрүп, ол ыдыктыг овур-хевирни куду деңнелче бадырып турар-дыр бис. Бодум хуумда сактырымга, бо бүгү-биле Пушкинни кам-хайыра чокка шагаайтап-ла турар ышкаш-тыр бис. "Ол боду дириг чораан болза, бистиң кажывысты дуэльче кыйгырып каапчык ирги?" — деп-даа бодаар-дыр мен. Пушкин дээш-даа эвес, бистиң бодувустуң чүве тооп билбевис, хайыра чогувус дээш хомуданчыг-дыр. А Пушкинге багай мээң хамаанчок, кымның-даа камгалалы херекчок! Ол бо бүгүже бодунуң бединден хүлүмзүрүп көрүп турар. Ынчангаш биске база: "Бедик болуңар, сагыш-сеткилиңер бедик болгаш чараш болзун! Чүден-даа кортпаңар, хостуг болуңар! Амыдыралдың бергелерин, ооң кажанда-даа читпес трагедиязын чүгле силерниң хостуг болгаш арыг, бедик болгаш хөглүг сеткилиңер тиилеп шыдаар. Ундаралга алыспаңар, хостуг болгаш хөглүг болуп, ынакшып, идегеп, бүзүрөп чурттаңар! Ынчан силерге чүү-даа, кым-даа күш четпес!" — деп чагып турар. А бис ооң кандыг-даа суртаал, өөредиг азы айтышкын хевирлиг эвес, а кайгамчык чараш, номчуттунгур, "чиик" болгаш "бөдүүн" чогаалдарында арттырып кааны бо эң кол, мерген угаанныг чагыы болгаш кыйгызы дээш, ооң мурнунга мөгөөр апаар бис.

Шынап-ла, Пушкин дугайында чаа сөс чугаалаары берге, колдуунда-ла болдунмас-тыр. Ынчалза-даа ПУШКИН БОДУ БОЛГАШ ООҢ ЧОГААЛДАРЫ биске, бистиң соовуста артар салгал бүрүзүңге КЕЗЭЭДЕ ЧАА бооп артып каары бөгүн дыка тода көстүп тур.

А. С. Пушкин

* * *

Ам-даа шак ол хуулгаан өйнү сактып чор мен:
Караш кынгаш, чиде хонар көстүүшкүн дег,
Арыг бедик чараш чүүлдүң генийи дег,
Карактарга хензиг када көзүлген сен.

Кордал-даа чок муңгаралдың хинчээ болгаш
Эшкеденчиг кавыыргалдың даажын өтгүр
Хоюг үнүң меңээ үр-ле дыңналып-ла,
Эргим арның уйгу-дүшке кирип чорду.

Чылдар эрткен. Шуулганнар үймеп, силгээш,
Шаандагы күзелдерни хадып каапкан.
Чымчак хоюг үнүң болгаш чырык арның
Шаа кээрге, ала-чайгаар утгупкан мен.

Карак чажы, амыдырал, ынакшыл-даа,
Ыдык Бурган, тура-сорук, хей-аът-даа чок
Хайыы черде, хоругдалдың дүмбейинде
Ылым-чылым хүннер-дүннер шөйлүп турду.

Аймааралдан сеткил-хөңнүм оттуп келди:
Караш кынгаш, чиде хонар көстүүшкүн дег,
Арыг бедик чараш чүүлдүң генийи дег,
Катап база мурнумда бо көстүп келдиң.

Ыстаан чүрээм тааланчыг сога берди:
Карак чажы, амыдырал, ынакшыл-даа,
Ыдык Бурган, хей-аът болгаш тура-сорук
Катап база отту хонуп, дирлип келди.

ШҮЛҮКЧҮ

Аполлоннуң кыйгы сөзү шүлүкчүнү
Ыдык дээди өргүлүнче кыйгырбаанда,
Аар-саар, үүрмек кавыыргалдың хайымынга
Ырбакчы дег, сорук чок ол алзып чоруур;
Өндүр ыдык лиразы ыт-даа чок
Чүрек-хөңнүн соок уйгу чиңнеп, бүргээн,
Өртемчейиниң өөдежок төлдериниң
Чүдөн артык чөгөнчии бооп чоруур магат.

Ынчалза-даа бурган сөзү ооң дыыжы
Чүрээп орта чүгле-чүгле дээй кааптарга,

Ынчан харын, оттуп келген эзир ышкаш,
Шүлүкчүнүң сеткил-хөңнү сергек "серт" дээр.
Хөглээшкинниң аразынга муңгак артып,
Чоннуң чугаа-соодундан оспаксырап,
Хөйнүң тейлээн кижизиниң мурнунга ол
Чоргаар бажын согаңнадып, сөгүрбес-даа;
Хөлзээшкиннер, ыт-дааштар хөрээн долуп,
Эмдик, хостуг, кадыг, шириин болу бергеш,
Ээнзиргей чалгыгларлыг эриктерже,
Хөлбеңнешкен эзимнерже ыңай болур...

ӨТТҮР СӨГЛЭЭР

Хөңнүм-чүрээм кагып, суксап, халаазырап,
Хөлүрген ээн черге калгып чордум.
Бедик дээрниң чалгын чүглүг медээчизи
Белдир черге мурнум орта көстүп келди.
Уйгу дег, чиик салааларын менче сунгаш,
Удур көргөн карактарым суйбай каапты.
Кайгап, коргуп, сырбаш кынган эзир ышкаш.
Караң көрнүр карактарым ажыттынды.
Кулактарга чылыг холун дегзи каапкаш,
Хуулгаазын шимээн-биле долдурушту:
Шак-ла ынчан кудай-дээрниң сирилээнин,
Чалгын-чүглүг деңгерлерниң ушкан даажын,
Далай-сугда балык-байлаң эжингенин,
Дазыл, будук тыныжын-даа дыңнап кааптым.
Аксымдыва шиитпирлиг шургуп киргеш,
Авыяастыг, бачыт бүргээн, хоозун, курут,
Көвей сөстүг мээң дылым тура тырткаш,
Көжүп калган аксымда ооң орнун орта
Ханы, мерген угаанныг дээн чылан дылын
Ханныг-чинниг холу-биле суга каапты.
Хөрээмни ол мези-биле чара шаапкаш,
Хөлзеп, шапкан чүрээм ушта тыртып алгаш,
Чаза тырткан курут хөрээм иштиндиве
Чалбыышталган оттут көстү супкаш барды.
Курут ховаа өлгөн сек дег чыдырымда,
Кудай-дээрден бурган үнү кыйгы салды:
Үе өттүр бүдүү билип сөглээр мерген
Үзел соруум, чарлыым дыңнап хүлээп алгаш,
Улут делгем черни эргип, сөзүң-биле
Улус чоннуң чүрээн кыпсып, өрттедип чор.

* * *

Согур душ бооп, хей-ле меңээ сөңнээн белек,
Чүге сени берген чүвөл, амыдырал?
Чок-ла болза, чажыт салым шииткели
Чүге сени шаажылаалга онааганыл?

Кым-на мени өштүг эрге күжү-биле
Чииртим чолдан чуртталгаже кыйгырганыл?
Кыпкан от дег, чүткүл-биле чүрээм кыпсып,
Чигзиниг бооп, угаанымны хөлзеткенил?..

Шургуп, чүткүүр сорулга-даа мурнумда чок:
Угаан-бодал хоозун, хөлес, чүрээм курут,
Чуртталганың чаңгыс хөөннүг шимээн-даажы
Ундаралче мени чыгап, хинчектеп чор.

* * *

Сагызыным, мени камнап, камгалап көр,
Хөлээшкиннер, кызагалдар үезинде,
Хөйүнү миннир хүннеримде кадагала:
Шагда меңээ муңгак хүнде сени бержик.

Чалгыларын мөөредир диргелдирип,
Калчаа далай мени бүргеп чедип кээрге,
Кара булут кызаңайнып, "чыжырт" дээрге,
Сагызыным, мени камнап, камгалап көр.

Чааскаанзыргай хары чуртка чоруурумга,
Чалгааранчыг амыр-дыштың шыпшыңыңга,
Чалбышталган тулчуушкуннуң хайымыңга,
Сагызыным, мени камнап, камгалап көр.

Сагыш-чүрээм хуулгаазын чырыткызы,
Меңээ чыраан тааланчыг ыдык меге
Менден чаштып, өжүп чидип, өскерилди...
Сагызыным, мени камнап, камгалап көр...

Сактышкыннар ыстап аараан мээң чүрээм
Балыгларын кажанда-даа хуулдурбазын
Байырлыг, че, идегелим; уду, күзел;
Сагызыным, мени камнап, камгалап көр.

* * *

Өршээп көргер, мээң шынчы эзимнерим!
Өршээп көргер, сагыш амыр ховуларым!
Чарышкан дег, ужуп эрткен хүннеримниң
Чалгыны чийк хөглээшкини, өршээп-ле көр!
Ынча катап өөрүшкү мени уткаан

Ынак черим Тригорское, мени өршээ!
 Таанда-ла кезээ шагда кааштар лээш,
 Таалалыңар ынчан көрүп чораан мен бе?
 Силерлерге арыг чүрээм арттырып кааш,
 Силерден мен сактыышкынны алгаш чорууйн.
 Тейжигештиң иемдинче, шөлдериңче
 Дээвиирленген липаларның адаандыва
 Угаан-бодал, оюн-хөгнүң, хосталганың,
 Уран чүүлдүң мөгейикчи чоок эжи
 Канчап билир (тааланчыг күзел-дир ийин)
 Кажан-на бир эглип кээр-даа чадавас мен.

* * *

Чуртталганың муңгак делгем ховузунда
 Чажыртыңган үш суг бажы үнүп чыдар:
 Шулуорткайнып, хайнып, чайнап, дүрген аккан
 Чалыы өйнүң дүвүренчиг дамыраа бар.
 Шөлүттүрген күжүрлерни хей-аът киирер,
 Шүлүкчүлөр суксуну боор кара-суг бар.
 Сөөлгү булак — уттуушкуннун соок суу-биле
 Чүректерниң халыын одун намдадыптар.

Үстүнде очулгалар Э. Мижиттин

Салчак МОЛДУРГА

ХААН ЧАЙЛААНДАН АТТЫККАН ҮННЕР

7 чыл школазынга турувуста, башкыларывыстан эң-не ынак, хүндүлээривис Константин Калзанович КОҢГА Царское Селону Хаан сууру азы Хаан чайлаа деп очулдуруп албышаан, биске А. С. Пушкинниң чогаалдарын өөредип турган. Кайызы даа шын, чиге очулгалар. Бодум дугайты, сөөлгүзүн эгеге арттыргаш, орус дылда ниити хүлээп көрдүнгенин езугаар бижип, чугаалаайн.

Лицейжилер Пушкинни Сверчок — Аспан, Кюхельбекерни — Кюхля, Дельвигти — Чалгаа деп тус-туста шолалаар турганнар, эжишкисер ол дээш ажынмас, Дельвиг харын-даа таарзынар, а Пушкин биле Пущинниң фамилиялары дөмейзимээр боорга, чалтаар турдуvus. Олар шупту өөредилге, оюн-тоглаа, хөглээш-кин, чогаадылгага найыралдыг, чарылбас өнүктөр тургулаанын

номчаан, эрги дириг-чуруктардан-даа көргөн-не болгай бис. Эжишкилерден, дворян ызыгуурунун аайы-биле, коллегия секретары, барон ат-чергелиглер-даа бар, үзел-бодалы-биле декабристерге чооктары-даа тургулаан, ылаңгыя Кюхельбекер ол дээш когараанын, чүгүртү-даа бол, айтыр апаар-дыр. Пушкин Михайловскоеге шөлүлгеге турда, эжи Пушкин ону үгек-шанак суккан коңгулуурлуг аъттарлыг тегерип кээп чорааны А. С. Пушкинниң аңаа тураскааткан шүлүүнде ханы, чылыг сеткил-биле илереттинген.

Лицейжилерниң орус сөс шылгалдазынга кырган шүлүктү Г. Р. Державин олурушкан. Аңаа башкызы Кошанскийниң дилээ-биле элээди Пушкин бодунуң шүлүүн номчуурга, удумзурап орган чөнүк Державин сергей хона берип, ону ошкаар деп баарга, сүрээдээн лицейжи үнө чүгүрө берген. Ол таварылганы Пушкин сөөлзүредир мынчаар шүлүктээн:

**Хөөрүнче чарлып чоруур мурнунга,
Хөөкүй Державин бисти йөрээп каан.**

Келир туураанның салым-чаяянының өндүр-улуун тюрк ие-ызыгуурлуг шүлүктү В. А. Жуковский алыс-ла араб ук-ханның Пушкинге өргүл болдурган бодунуң чуруунга: "Тиилеп каан өөреникчизинге — аштырган башкызындан" деп миннип бижээни таварылга эвес. Ону Пушкин бүгүдеге сурагжаан "Тураскаал" деп шүлүү-биле бадыткаан.

Амым үстүп, эстип-хайлы берзимзе-даа,
Алыс шынныг чогаалымда өлүр тын чок —
Александр хаан чагызындан артык бедик
Алдар-аттыг тураскаалым тургускан мен.

"...Бир харлап чорумда, мени Соңгу чүкче (Царское Селоже — С. М.) аппарып кааннар. Мээң баштайгы сактыышкыным — Царское Село чүве" — деп; кыс шаанда Горенко, сөөлзүредир А. А. Ахматова (1889 — 1966) бодунуң намдарынга бижээн. Ол Царское Селого 16 хар чедир чурттап, өөренип, сөөлүнде чарылган ашаа, шүлүктү Н. Гумилев-биле таныжып турган үезинде-ле, онзагай шүлүктү ат-алдары сурагжый берген турган. Анна Ахматова чараш арын-шырайы, күчүлүг дурт-сыны, коя, Чөөн чүк аян-шинчилиг сарыг аржыылы-биле чүглө эр шүлүктүлерниң эвес, чурукчуларның-даа кичээнгейин хаара тудуп, хандыкшыдып чораан. Ооң сураглыг аржыылын эгин ажыр салып алган, дуб сандайда ханы бодалга алзыпкан оран чуруун көрбээн культурлуг кижин ховар-ла боор. "Сүрлүг кадын-хаан сагындырар, дарийгизиг Ахматова" деп, чогаалчыларның сагыл четтирип каанында бичии-даа хөөредиишкин чок.

Бурунгаар көрүштүг лицейжилер уязы болуп турган Царское Селога Ахматованың чүглө кайгамчык шүлүкчү салым-чаяаны хевирлеттинген эвес, харын Пушкинни өөренип, ооң өзүп үнгени, ол өндүр туураанның чүткүлдүг очулдурукчу, нептередикчизи чорааны-биле база алдар-сураглыг. Пушкинден, ооң А. А. Дельвиг, В. К. Кюхельбекер ышкаш лицейжи эштеринден ырак орайтадыр-даа болза, Царское Селодан тептинип, улуг чогаал делегейинче үнген Ахматова чокка, пушкинчи юбилейниң бүдүүзүндө бо чүүл меңээ бүлүртүң ышкаш сагындырар-дыр. А. С. Пушкин мугур харлаарга-ла, А. А. Ахматованың юбилейи сүрүштүр демдеглеттинип чоруп орарында ханы утка бар. Пушкинниң, ооң лицейжи эштериниң, ылаңгыя декабристерниң хуу-салымында качыгдалчовулаңныг үелер Ахматованы база төрөлдештирип турар. Алдар-сураглыг Царское Селодан аттыгып, чаңгыланып үнген шылгараңгай салым-чаяаннарның, ийи-чаңгыс-даа бол, шүлүктерин бодумнуу-биле очулдуруп, номчукчуларга чедирерин тааланчыг хүлээлгем деп санаар-дыр мен.

А. С. Пушкин

И. И. Пущинге

Бады-шынчы, өртээ турбас
Баштайгы мээң ынак эжим!
Коданым ээн, хөртүк шыпкан,
Кончуг муңгак олурумда,
Кошкан аъттыг келгениңни
Коңгулууруң ыды чарлаан
Шакты, хүннү сактып, бодап,
Салымывыс йөрээп ор мен.
Ынчан бисти көрүштүрген
Ыдык өйгө чалбарыйн,
Сеткилимни оожуктурауң,
Сени шүлүүм аргалазын,
Чуттуг, каржы хоругдалды,
Сургуул шаавыс тайылдырзын!

А. АХМАТОВА

ХААН СЕСЕРЛИИНДЕ

Чайыр дег хөл эрии минчээн сесерликке
Чалыы Пушкин номчуттунуп чораан душтан
Чүс чыл нүүрү апаргыже, кылаш даажы
Сүстүп чыдар бүрүлерде шылыраанзыг...

...Эргиде-ле каскан ыяш артыы төжек
Эңмежок каът күзүрүмнер шугланыпкан.
Маңаа шаанда Пушкинниң сургуул бөргү,
Парниниң тому чыдар турган джжир...

Царское Село.

ЧИНАРАНЫҢ ДЕВЭЭЗИНГЕ

Эге баштай Пушкин боже шөлүттүрген,
Элегделин Лермонтов маңаа дооскан.
Кавказ дааның үнүжүнүң чыдын мен-даа
Качыгдаалдыг үемде бир тындым ийин...
Чалын тынган изиг хүнде хөлдүү кыдыы,
Чадаң ыяш — чинараның девээзинге
Өлүм билбес маадырның Тамарага
Өндүр ынаан сөглөп ханмаан чери-даа ол.

1927

Очул. С. Молдурга

А. С. ПУШКИН

УЙГУ ЧОК ДҮН БИЖЭЭН ШҮЛҮК

Караңгы дүн уйгум читкен
Халааданчыг муңгаргайын.
Чанымда бо ыржым үрээн
Шактың анчыг дагжаарын ай.
Күзүрүмнү доюлдурган
Күскелерниң хүлүрээрин.
Удаан дүннүң ховаганы
Даштын садта шылырай-дыр,
Уйгузу чок шулбуларның
Даңзы хуваан бижирээжи.
Удаажыраан хөлзээзиннер
Уйгум чүге чара кирди?
Азы хилис дүүнгү хүнүм
Аактыг човаа хемдири ол бе?
Калгып орар хуу-салым
Кандыг үүле онаары ол чоор?
Уйгум читкен шак бо дүнде
Ужур-ла бар, билип алза...

Очулдурган К. Черлиг-оол

* * *

Грузияның тейлерин дүн шыва каапкан.
Арагва хем мурнумда бо дагжап чыдыр.
Кударалым чырык. Хөңнүм муңгаа сергек,
Ал-ла боттуң муңгаралы сенде, сарыым.

Чүгле сенде, чаңгыс сенде. Муңчулуумну
Хөлзедип кээр, човадып кээр чүү-даа чогул.
Көзепкензиг, чүрээм дагын кыптыгып тур —
Чүте дээрге, ынакшыл чок соклайн баар-дыр.

* * *

Аажок ынак чорааным кай, биеэ хөңнүм
Амдыгаа дээр сеткилимде өшпеди ыйнаан.
Ынчалза-даа силерни ол хей хөлзетпезин,
Ынай-даа бол силерни ам мен муңгаратпаайн.
Ийлээжеге хүнней аарак, сести аарак,
Идегел чок, ылым-чылым ынак чордум.
Ынчан мен дег, өске кижилерге
Ындыг шынчы, ыңдыг эргим
Ынакшыырын Бурган болгаап, хайырлаай аан.
Очул. Н. Куулар

Екатерина Танова,
Тываның алдарлыг
чогаалчызы

ПУШКИН МЭЭҢ АМЫДЫРАЛЫМДА

1. ТООЛ АДЫНГА ЧЕДИНГЕН

Бистиң кыштаавыс Хемчик кыдыындан ырак эвесте Дөрт-Теректер адаа чарыынга турган. Бистиң-биле кады кырган-авам, кырган-ачамның, авамның дуңмазы даай-авамның, ачамның дуңмазы угбамның өглери тургулаан чүве. Кыштың узун дүннеринде бүтү аалдың улузу бистиинге чыгыр, кырган-ачамның тоолун дыңнаар, чаа келген солуннар болгаш номнарны улут акым Чылбакка номчудар турган.

Чүгле төрелдер эвес, арбанның өске-даа аалдарындан улустар чүте бистиң өөвүске үргүлчү чыгыр турганын ынчан-на билир мен. Бистиң өөвүс чанынга, өске аалдарның өглериниң чанында турар борбак бажыңнарындан бир өске, өг хевирлиг бажыңывыс турар чүве. Ооң ханаларын ам бодаарымга, өске бажыңнар ышкаш дөрт эвес, а беш-алды-даа бар ийин. Ынчангаш-ла өг ышкаш

төгөриксимээр болганы ол боор. Ооң дээвири база өгнүү ышкаш өрү өпейип үнө берген. Улус бистиң бажыңывысты ыяш-өг дижир чүве. Ынчалдыр бажың тудуп алырын ачам та кайыын көрүп алган кижик ийик, чүгө ачавыс шевер тудутжу, ыяштан, демирден нарын херекселдер кылыр дарган дээрзин билир турган мен. Бистиң ол бажыңывыс өске бажыңарга бодаарга, элээн делгем турган. Ынчангаш-ла биске хөй улус чыгыр турганы ол боор. Ооң кадында бисте солуннар, номнар хөй, ачам солуннарын көктээш, бызаанчы, дошпулуур чанынга азып алыр чүве.

Ачам ынчан шору үжүк-бижик билир кижик турган боор. Ынчангаш аңаа арбанның улузунга "агар политик" деп бөлгүм башкыладып каан чүве-дир. Чүгө ол агар политик деп чүү чүве ийик, оозу кайнаар агып турар чүве ийик, ону билир хире эвес турган мен.

Бир катап бистиң бажыңывыска элээн каш хөжээлерде улус чыылбастай берген. Аалдың улузу кожавыста даай-авамның өөнгө чыгып турар апарган. Хүрөң даай-авам сааттыг, ол элээн үр-ле улуг ишти-биле өдекте ажылын кылып, инектерин саап кылаштап турар чүве. Ол бир дүне божупкан. Өг-бүлениң үш дугаар төлү оол уруг болган. Улус ам чаа божан кижиниң чанынга чыгып турар апарганы ол чүве-дир. Чаа божан кижиниң чанынга, ол дыңзыгыже ону хөглөдип, алаактырып, солун-чугаа, тоол ыдып, орай дүнеге чедир хөөрежил олургулаар чаңыл турган чүве-дир. Ынчан чаа божан кижик дүргөн дыңзыгчал, ооң эмииниң сүдү элбээр, чаш төл дүргөн өзүп, чаа байдалга чаңчыгар турган чүве-дир. Өске черлерге та кандыг турган чүве ийик, бистиң Хемчик кыдынының аалдарынга ындыг турган. Мен бодаарымга, ол эки чаңчыл ышкаш ийин.

Ынчан ачам улуг акым Чылбакты айбылап турганын билир мен.

— Алды залда Комбуй-оол акыңга баргаш, ооң чоокта чаа эккелгени тоолдар номун дилеп алгаш бо улуска номчуп бер, огулум — дээрге, акым ол-ла дораан чоруткаш номну эккелген. Ногаансымаар кылагар карттыг ном чүве ийин.

— Пушкинниң тоолдары-дыр. Мону улуска барып номчуп берейн, ам чыгып келгендер боор — дээш, акым үнүпкен. Мен база тоол дыңнаар дээш кады чорултум.

Кырган-ачамның биске тоолдап берип турары "Казанай-Ашак"; "Койгун-Хам", "Даш хүрөң аъттыг Танаа-Херел" деп тоолдарындан бир янзы, хөлчөк каттырынчыг солун тоолдар болган. Ламаның кажар ажылыны Балда, далайдап коргуп үнө

халчып турар азалар каракка көстүп келир. Улус чир-шоң дүжүп-ле турар. Бичии ажажыгаш биле койгунну чарыштырыпкан Балданы кырган-ачам дыка сонуургап, "Кончут шулбусту" деп каттырып олурар чүве. А "Балыкчы болгаш алдын балык дугайында" тоолда хоптак кадайны кырган-авам шын-на сеткили-биле кончуп, "Кулугур-ла кадайны, ажырымнавайн, чаа деспизи-биле артып калбас" деп олурар чүве.

Ынчалдыр улус тоол тоолдап, солун-чугаалажып турда, чаа божаан кижидыңзып, туруп кылаштап, боду улуска шай-суксунуп кудуп турар апарган. А чаш чүвези хөлчок дүрген өзүп, эт туттунуп, карактарының безин шоваазы кончут, сактырга ону долгандыр болуп турар бүгү чүвени билип, дыңнап чыдар ышкаш апарган. Чыылганнарның бирээзи "Бо чаш чүве хөлчок шору доругуп чыдыр ышкакжыл, ам маңаа ат адаза черле ажырбас эвес чүве бе?" — деп санал киирген.

— Адаар, адаар, мону харын демги тоолда ышкаш Балдаа деп адап алза кандыг чүвел. Ол Балдаа ышкаш угаангыр-сагынгыр, алды аргалыг, беш мегелиг эр-ле болур ыйнаан — деп, олурганнарның бирээзи сүмө каткан. Улус ада-иезиниң бодалын база айтыра бергеннер.

— Че харын Балдаа-даа болгай-ла, хамаан эвес — деп, оолдуң адазы Доржу честей чөпшээрешкен.

Ынчан ол чаш чүве Хемчикке ооң мурнунда дыңналып чорбаан Балдаа деп тоол адынга чединген. Оол школа назыны четкиже ол адын эдилеп келген. Пушкинниң тоолундан укталган ады дээш, ол чоргаарланып-даа чораан.

Балдааның ада-иези Хемчиктен көшкеш, Кызыл чоогунга чурттай бергеннер. Балдааны Кызылдың № 2 школазынга өөредип кирип кааннар. Чаа келген оолдуң адын айтырарга, ол "Балдаа" деп харыылаан. Класс чир-шоң дүшкен. Башкызы Таися Филипповна база каттыра берген. Ынчан башкы ол Балдаа деп аттың чогумчалыг эвезин оолга тайылбырлап, аңаа Боря деп аттыг болурун сүмөлзэн. Балдаа орта чөпшээрешкен. Ынчалза-даа Пушкинниң тоолундан келген ады солуттунганынга оол иштинде хомудап орган...

2. АКЫМНЫҢ СӨӨЛГҮ БЕЛЭЭ

Ынчан школага өөрени берген мен. Номчуур, бижиirim-даа шору апарган. Кырган-авам, кырган-ачамга болгаш өске-даа улуска солунну, номнарны номчуп бериптер апарган мен. Ынчан Пушкинниң тыва дылче очулдуртунган шүлүктери номнарга үнүп келгилзэн чүве. Пушкинниң "Тураскаал", "Чаадаевке", "Көдээ

суур", "Сибирьже" дээш өске-даа шүлүктөрүн тыва дылга бир-ле дугаар номчаан мен. Ынчан, мен бодаарымга, номчуп билир-ле кижиге Пушкинниң шүлүктөрүн номчуур, ону шээжи-биле билир турган боор. Бир-ле акый казанак кырынче үнө бергеш, Пушкинниң "Тураскаалын" шээжи-биле аянынг номчуп, оон баарында турган улус адыш часкап, катап-катап дилеп ап турганын-даа көргөн мен. Мен база ол шүлүктөрүнүң утказын орта билбезимзе-даа, чамдыктарын шээжи-биле билир турган мен. Пушкинге декабристерниң харызында:

Каң хылдыг дошпулуурнуң

Казыргалыг үнү кээрге... дээн одуругларында билир-ле сөзүм дошпулуур турганы ол боор, ханада азып каан турган орус дошпулуурнуң хылдарын-даа кыңгыраткылаар мен. Ынчалза-даа олар меңээ шүлүктүң утказын кайын тайылбырлап берип шыдаарлар ийик аан.

Кожа аалдан бир кижиге "Силерде "Капитан оруу" деп ном бар дидир, ачылады көрүңерем, номчааш эккеп бээр бис" — деп дилеп-даа кээр турган. Акым аңаа: "Капитан оруу" эвес, "Капитан уруу" деп ном-дур ийин. Мону камныг номчааш, эккелиңер, уругларга тутсуп, орбарлады болбас" дээш, номун берип турар чүве. Акым ол номунга дыка камныг, чүгле меңээ тутсур, мен ол номну хураган-даа кадарарда, хемге эштирде-даа үргүлчү ап чоруур турган мен.

2-ги класска өөренип турган мен. Бистиң аалывыс школадан элээн ыракта боорга, мени школа чанында ачамның дуңмазы Мачак угбамның өөнгө тургузуп каан. Ол угбам школаның повары чүве. Мени чүгле дыштаныр хүнде аалче ап алыр турган чүве. Бир хүн школа чанынга кичээл соонда уруглар-биле ойнап тургаш көөрүмге, Чылбак акым угбам сутнуң өөнүң чанында тур. Даарта өөренир хүн-не болгай, чүге электен мени алыр дээш келгени ол деп бодап, акымче маңнаптым. Ол мени алыр дээш эвес, байырлажып алыр дээш келген, даарта ыракта Нарын деп черде алдын уургайынче алдын казып чоруур дээнин чугаалады.

— Ол алдынны канчаарың ол, акым, ачамда аптара, үлгүүр шокарлаар хоюг алдын эндерик ышказыгай — дидим.

— Ол алдын меңээ эвес, чуртка херек чүве-дир ийин. Алдын казаны-биле аныяк, шыырак оолдарны ынаар чорудуп турар чүве-дир — деп, акым тайылбырлады.

"Аныяк, шыырак" дээнин бодаарга акым, шынап-ла, аныяк, ол чоокта чаа он сес харлаан, а шыыраа база кончут кижиге-ле болгай, оон кадында сумунуң эң шыырак хаакчызы болгаш хол бөмбүкчүзү. Оон аваангыры база кончут, адыр ыяштарга буттары-

биле тептинип, колдуктааштаныпкаш, Ортаа-Тал суун сүзүп кеже бээр, холдары-биле дыка ырадыр кылаштап чоруй баар кижил болгай. Акымның ырак чер чоруур деп барганы сагымга аары кончуг апарган. Акым хойнундан ном уштуп эккелди.

— Сеңээ белек эккелдим, Чадаанадан садып алдым. Пушкинниң тоолдарын аажок сонургаар ышкажыгай сен, ма бо-дур. Эки өөренир сен, Хеймер, чагаадан бижип тур, барган черимден адресим чорудар мен — дидир.

Акымның белээ, Пушкинниң тоолдары! Кыштың узун дүннеринде чаа божаан даай-авамның өөнге акымның улуска номчуп берип турган тоолдары ам мээң холумда. Номну апкаш, даарта ырак чер чоруур дээн акым дугайып кезек када утгуп, номнуң ногаанзымаар кылагар картын сыйбап, чаактарымга дагай тудуп тур мен. Акым мени чыра тырткаш, бажымны эй тыртып чыттап кааш, аъдынче базыпты. Ам-на акым ырак черже даарта чоруй баар дээнин сактып келгеш, акымның соондан үр-ле көрүп туруп калдым. Меңээ муңгаранчыы кончуг апарган. Ынчан акымны сөөлгү катап көргеним ол болган. Ол ооң соонда аалы-высче ээп келбээн. Нарын алдын уургайынга ажылдап турда, ону шеригже келдирти берген.

Оон улаштыр ол фронтуже тыва эки турачылар-биле кады чорупкан. Украинаның хоорай, суурларын немец фашистерден хостаар дээш тулчуушкунга Сат Бүркейниң командылааны алдарлыг пулемет взводунуң дайынчылары-биле кады дайын шөлүңгө бажын салган. Пушкинниң ному акымның меңээ берген сөөлгү белээ болган. Ол ооң мурнунда ойнаарактарны меңээ бо-ла садып эккеп, азы ыяштан чазап бээр турган. Акымның ол эң-не үнелиг белээн кадагалап арттырып албаанымга дыка-ла хомудап чоруур мен.

3. ПУШКИН МЕҢЭЭ ОРУС ДЫЛДА АРТКАЙ ААН

Улуг класстарга баргаш, баштайгы очулдурукчуларны өтгүнүп, Пушкинниң шүлүктөрүн очулдуарын шенеп эгелээн мен. Ынчан-на тыва дылга шүлүктөрүн шору шорбарлаптар апарган үем чүве. А. С. Пушкинниң “Кышкы орук”, “Кышкы эртен”, деп шүлүктөрүн, “Руслан биле Людмила деп шүлүглелинден “Лукоморье” шенегилээн мен. Олар багай эвес хире болган чүве. Очулгаларымны эштеримге номчуп-даа берген мен. Бистиң класстың эң дээр өөреникчизи Иргит Бичелдей мээң очулгаларымны мактап, “Пушкинни безин очулдуруптар-дыр сен але” дээн.

Пушкинниң чогаалдарында бойдус чурумалы, үе-шагның эргилдезин чуруп көргүскени меңээ эң-не билдингир, чоок турган.

Олар мени бо-ла хөлзеди бергилээр. Ында чурумалды бодум караам-биле көргөн дег, олар-биле таныш ышкаш сагындырар чүве. Очулгаларымны улам-на бадыткаары-биле, оларның адаанга шүлүктүң утказының аайы-биле ыяап-ла кандыг-бир чурук дүрзүлей тыртып каар мен. Бичии класстарга-ла ыңдыг чаңымны улуг класстарга безин салбааным ол-дур ийин. Кыдырааштарым-ның, номнарымның бичии-ле хос черлеринге чечектер, кушкаштар, күскелер чуруй тыртып каар. Эң-не каяа-даа шорбарлай кааптар чүвем — көвүктелдир чалгып чыдар далай, ынаар ыракта хыйышкак чаъс өттүр көстүп чоруур парус, аар булуттар аразында кылайтып турар куштар. Ыңдыг чурумал кыдырааштарым даштынга бо-ла чоруур чүве. Ол чурумалдарым дээш башкылар кайын мени мактаар ийик аан. "Тенек оолдар ышкаш кыдыраажың шокарлаар сен" деп, башкылар бо-ла чемелей бергилээр чүве.

Пушкинниң "Кышкы орук" деп шүлүүн 9-ку класска тургаш очулдурган мен. Пушкинниң:

Сквозь волнистые туманы
Пробирается луна,
На печальные поляны
Льет печально свет она.

По дороге зимней, скучной
Тройка борзая бежит.
Колокольчик однозвучный

Утомительно гремит... дээн одуругларын мен мынчаар очулдурган мен:

Шаараарган туман өттүр
Бүлүртүң ай чылбыртып чор,
Сарынналган шөлдердиге
Бүдүү чырыын чашканнап чор.
Чалгааранчыг кышкы орук
Сарынналдыр шөйлүп олур,
Коңгулуурну кыңгырадыр
Кошкан аъттар ыдып орлар.

Ол очулгам адаанда база чурук дөрзүлей шаап алдым. Ында мээң биirim, ачам-биле бичиимде сиген сөөртүр, арыгдан ыяштаар, хемден доштаар кышкы оруувус дүрзүлеттине берген.

Ынчан Пушкинниң эң баштай тыва дылче очулдуртунган шүлүктөрүн орус дылдаазы-биле деңнеп, шүүштүрер турган мен. Очулганың одуругларында чамдык орус дылда сөстөр читкилей-даа берген болур, азы оларның орнунда өске чаа сөстөр тыптыгылап-даа келген болур, аайын тыптастап-ла олурар мен. Ынчан орус дылды шору билир апарган болгаш шаам-биле сайгарып

олурганым ол-дур ийин. "Пушкинге декабристерниң харызында"
"Струн вещих пламенные звуки" дээн одуругну тывалап:

"Каң хылдыг дошпулуурнуң

Казыргылыг үнү кээрге... деп очулдуруп каан болган. (кым очулдурганын утгупкан-дыр мен). "Каң хылдыг дошпулуур" деп сөс канчап тыптып келгенин кайгап бодап олургулаар мен. Өске-даа шүлүктерниң очулгаларында ыңдыг таварылгаларны көргөн мен.

Баштайгы тыва очулдурукчулар улуг Пушкинниң шүлүктерин тыва дылдың аайы-биле чонга билдингир кылдыр чедирер дээш ынчаар очулдуруп турганын сөөлүндө билген мен. Шынап-ла, баштайгы тыва очулдурукчулар, боттары безин чаа-ла шүлүк бижип эгелеп чораан хиреде, улуг Пушкинниң өлүм чок чогаалдарын бөдүүн чонга чедирер дээш кызып оралдажып турганнары ол-дур ийин. Сөөлзүредир чамдык очулдурукчулар баштайгы очулгаларын эде кылгылаан хире чүве. Эң эки очулганы баштайгыдаа, сөөлгү үеде-даа С. Б. Пюрбю кылган деп бодаар мен. Оң орус дылды ханы билири, бойдустан шүлүкчү талантызы улуг Пушкинни тыва чонга эң-не чоок, билдингир болдурган шүлүкчү ол. С. Б. Пюрбюнуң очулдурганы Пушкинниң "Евгений Онегин" деп шүлүктээн романында тыва уран сөстүң эң-не дээжизи ажыттынган ийин.

Мен Пушкинниң шүлүктерин очулдуарының шенелдезин школачы чылдарымда-ла соксадып каан мен. Аңаа күш четпезимни билингеним ол боор. Ылаңгыя Пушкинниң "Я помню чудное мгновенье" деп шүлүүн эң баштай бистиң башкывыс Валентина Степановна Кошелеваның номчаанын дыңнааш, ону база очулдуарын шенээр дээш шуут чадашкан мен. Ол кайгамчык-ла шүлүк ийин! Ону номчуп турган башкым, аныяк чараш кыс амдаа караамда ол хевээр көстүп чоруур. Кедергей-ле шүлүк номчуур башкы чүве. Валентина Степановна сөөлүндө мээң оолдарым Слава биле Сашаны база башкылап турду. Ол шүлүк чогаалыңга сонuurгалды мээң оолдарымның сеткилинге база кыпсып кааны ол боор, оолдарым орустап шүлүк бижиир болганнар. Слава композитор апаргаш, бодунуң шүлүүңге музыканы база бижиштер апарган.

А. С. Пушкин

ӨГТҮР СӨГЛЭЭР КИЖИ

Кударалдан сагыш безин кагып-суксап,
Кургаг хову делгеминге улчуп чордум.

Алды чалгын чүгленипкен ыдык кушка
Ажык орук белдиринге таварыштым.
Оруктажым салааларын менче шиглээш,
Оттут караам дужун орта дегзивитти.
Карактарым огу ынчан коргуп, сүртээн
Хая тиинде оолдуг эзир сагындырды.
Кулаам орта дээптерге, ол-ла дораан —
Хуулгаазын шимээн-дааштар чангыланды:
Шак ол өйде кудай безин шимчегилеп,
Чалымныг дег ангелдери ужуктулар.
Далай дуву — ханы черде чылан шимчеп,
Дазыр шөлде чимис-каттар эвирерди.
База катап эглип келгеш, аксым ашкаш,
Бачыттыг дээн дылымны ол тура тырткаш.
Угаан-бодал чаякчызы — ховар сөстүг
Уран-чечен, байырымныг, эздек-чазык,
Мерген угаан айбычызы чаа дылды
Белек кылдыр меңээ берип, домнап кагды.
Хылыш-биле шагжаң хөрээм чара шапкаш,
Кыйбыңнады чүрээмни ол ушта сокту.
Чалбырааштай кыпкан көстү ол-ла дораан
Чара кескен хөрээмдиге урувутту.
Элезинниг куруг хову ортузунга,
Эге чааскаан өлүг сек дег үр-ле чыттым.
Элдеп чүве, бурган менче кыйгы салды:
"Келир өйнү өттүр сөглээр, мерген үрен,
Хей-ле чытпайн тура халы, дыңнан, харан.
Далай, черни эргип чорааш, кижилерниң
Дакпыш хөрээн, изиг чүрээн кыпсып домна!"
Очул. В. Серен-оол

БУЛУТ

Шуурган хатка сывыртаткан сөөлгү булут,
Кылаң дээрде кара чааскаан көжүп чор сен.
Кырым-биле чалгааранчыг хөлеге төп,
Чурумалдыг аяс хүннү муңгараттың.
Демин чаа-ла дээрни дуглай дүргектелип,
Дерзии чаңнык оштаан ышкаш кызаңайнып,
Кагжыр шимээн-дааш-биле диңмиреп каап,
Кагаан черни амырады суггарыптың.
Чаңнык-диңмит, аа өршээ, эрте берди,
Чажырттырып даглар арты ажа берди.

Опчок салгын бүрүлөрни чассыда каап,
Оожургаан кудай сени сывыртап чор.

1835

Очул. Н. Серенот

ДҮН

Мээң үнүм сеңээ чассып, шала шагжоок
Орай дүннүң чажыттарын хөлзедип тур.
Орун баарында шала муңгак чула чырыы
Мээң шүлүүм үнү-биле аяннажып,
Оожум топтуг харыы ээреп, чылбаңнай-дыр.
Караңгыда оду чайнаан карактарың
Каттыраңнап хүлүмзүрдү. Хоюг үнүн:
"Кажан кезээ сээңии мен" — деп сымыранды.

1823

Очул. Н. Серенот

ЦЫГАННАР

Кежээки ыржым үезинде
Кежиг аксы аяң черге
Ыр-шоорлуг көшкүн цыган
Ыштыг одаан долганыпкан.

Менди беңер, хөглүг аймак!
Одааңарны таныыр-дыр мен.
Мен база чоокта чаа-ла
Одаг өглөп хостуг чордум.

Даң адар, хүн үнер
Даарта арлып чоруур силер.
Шүлүкчүңер сооңардан
Сүрүп чоруур харыы чок-тур.

Одаг өглөп тояап чоруур
Оруумдан ол доктаай берген.
Көдээ черде чайлаанга ам
Хөлестенип бижиксээн-дир.

Очул. Сарра Куулар

А. С. Пушкин

ЕВГЕНИЙ ОНЕГИН

(шүлүктөөн романдан үзүндү)

XXV

Кыяңнааш кыс уян болбас,
А Татьяна ынакшылга
Кыжыртынып, баштактанмаан,
Амы-тынын бүрүн берген.
Соонда болзун дижир болгай —
Ынакшылдың өртээ өссүн,
Сонуургаткаш, дузактап каал,
Ынандырып, манаттыргаш,
Будулдуруп, чүрөөн аартып,
Бужургандыр чаңнап көрөөл,
Күннээшкинниң одун кыпсыыл,
Ынчанмааже, кажар хейлер
Ынакшылга пөгүп каарлар —
Күжүр Тая ынча дивөөн.

XXXI

Татьянаның чагаазы бо,
Ыдык ышкаш, шыгжап чор мен.
Дагын-дагын номчуур-дур мен.
Ынчалза-даа пөкпес-тир мен.
Ындыг кончуг уяралды,
Ынакшылдың домак-сөзүн,
Дыңнап ханмас чугаакырын,
Тыппазы чок чаптанчыын-даа
Аңаа кымнар айытканыл?
Аайын тыппас, билбес-тир мен.
Дириг чурук дүрзүлөөн дег,
Дидим эвес өөреникчилер
Күүсеткен Фрейшин дег,
Күжү кошкак очулгам бо.

ТАТЬЯНАНЫҢ ОНЕГИНГЕ ЧАГААЗЫ

Бижип тур мен. — Оортан артык.
Моон өске чүнү сөглээр?

Билир мен ам: бакка көөрү
Бодуңарның эргеңерде.
Кежик чоғум бодаңарам,
Хензиг-даа бол, кээргеп көрүп,
Черле мени кагбаңарам.
Чеди хонгаш, оода ховар,
Чаңгыс катап аалывыска
Силер-биле көржүр мен деп
Сагыш кирбейн чораан болза,
Силерни-ле дыңнап, ханып,
Чаңгыс сөстен сөглөп бээр деп
Даңның-хүннүң чаңгыс күзел
Даады бодап чорбаан болза,
Ыттавас деп бодаан ийик мен,
Ыадынчыг кылынмас мен,
Ширийн, доңгун кижиге дээр-дир;
Силерге бис өөрүүр-ле бис,
Ындыг солун бисте чүү боор.
Ыржым суурга чалгааңар кээр.

Ужурашкан ужуру чүл?
Уттундурган ыржым суурга
Арныңарны кайын көөр мен,
Ажыг тинчек билбес ийик мен.
Шагы келгеш, (канчап билир?)
Шапкын сеткил оожуктургаш,
Сагыжым дег өңнүүм тыпкаш,
Ынак, шынчы кадайы бооп,
Ылап ие боорум магат!

Сенден өске, кымга-даа бол,
Сеткил-чүрээм бербес ийик мен!
Дээди сүмө доктаалы-дыр...
Дээрниң чарлыгы: сээңий-дир мен.
Артык ынаам сагынганым
Амы-тыным болуп чорду,
Бурган сени меңээ шаңнаан,
Хөөрге чедир чарылбас сен...
Муңгаш дүне дүшке кирип,
Көзүлгөн дег кыннып чордуң.
Чылыг үнүң сеткилимде
Чырык арның бодалымда,
Дүжүм эвес! Кирип келдиң.
Ол-ла дораан билип кагдым.
Дүвүрээштиң кыва бердим,

Ол-дур бо! — деп эндеведим.
Шынап але? Дыңнадым чоп:
Ядыыларга дузалажып,
Шылаг сеткил чыргадыр дээш,
Чаннып, тейлеп олурумда,
Ыржым кежээ сөглээн сен аа?
Ынчаарда кым айдың дүне
Эктим орта холун салчык?
Ынакшылды, өөрүшкүнү
Ынан деп кым сымыранчык,
Эрге-чассыым, сен-сен, але?
Авыралдыг бурган-даа бол,
Азы хайлыг дайзын-даа бол:
Сезиглерим ажыдып бээр,
Ынангы дег чүве-даа чок
Сеткил изии чадавас боор,
Ындыг эвес болуп магат.
Кандыг-даа бол, салымымны
Тутсуп бердим, хүлээп ап көр,
Караам чажы төгүлгүже
Дузаң эреп, чаннып тур мен...
Бодап-даа көр, чааскаан-дыр мен,
Мында кым-даа мени билбес,
Бодал-сарыыл аймап калды,
Мынчап тургаш, өлүр-дүр мен.
Көрнүп келгеш, манап тур мен:
Хөңнүм чазап, чүрээм диргис,
Азы канчаар, кончуп-чаңчап,
Аар дүштен мени оттур!.
Чагаам доостум! Номчуур аайжок...
Коргуп, ыядып, өлүр четтим.
Чаагай адың сактып, ынанып,
Коргуш чокка кирип бердим...

XXXII

Татьяна оон ондап-остап,
Холда чагаа сириңейнип,
Дайнаан эми дылда каткан,
Хондур көрүп, шимчеш дивээн.
Кара бажын халайтыпкан.
Кайгамчыктыг эгиннерден
Чымчак хөйлең сывырылган...
Айның чырыы өже берген,

Шынаа кыры туман өттүр
Агарарты көстүп келген.
Каалааш саарыг мөңгүннелген,
Кадарчының шоору эткен,
Даң-даа аткан, улус турган,
Танямга ооң хамааны чок.
1956 Очул. Сергей ПЮРБЮ

Куулар ЧЕРЛИГ-ООЛ

ЧАШ ХАРДА ДУВУ ИЗИ

(Надя Рушева)

1982 чылдың он айның 21-
де Крым обсерваториязының
ажытканы № 3516 бичии плане-
таны аныяк чурукчу Надя Руше-
ваның ады-биле адаан.

I

Ийи бениң эмер кунун
Киштеген деп чугаалажыр.
Иезиниң хайнак кызын
Кижиге база канчап билир.

Салым-чолда бир-ле чүве
Төрелдежи берген боорга,
Сагыш-сеткил кударалы
Төөредип кыйгырган дег,

Пушкинни күжүр уруг
Бурганчыдар болу берген.
Надяны! Надяны!
Найымдан-на кайгаан-дыр мен.

Татьяна Ларина
Танцылап келгени дег,
Уран-шевер чуруктары
Уйгу-дүшке бо-ла кирер.

Балдарга хөлчок ынак
Байлар кызы өттүнүксээр,
Кайгамчыктыг арыг сеткил
Карандажы ону кый дээн.

Черге дегбейн самнап турар
Шевер сынныг кадыннарны
Альбомунга мөңгежиди
Алгап кааны хуулгаазын!

Хосталганың туюлу дээш,
Хоойлуга кызаттырбаан
Пушкинниң чогаалында
Бууккан изиг хөөннерни

Сактып оргаш, ол-ла хевээр
Саазынга дүжүрүптер
Тыва кижээ ындыг салым
Тывылганы кайгамчык-тыр!

II

Муңгаралдың, кударалдың
Хүннеринде эдеп чүве
Пушкинни бир-ле кижээ
Хүннээн ышкаш амыратпас.

Сактып кээрге, цыганнарның
Аразында келген турар,
Сагыжының дүвүрели
Амдай берген ышкаш болур.

Хосталгаже чүткүлү бе?
Хову черде одаглар бе?
Цыган чонга төрөлдөшкөк
Сыстып келир дүвүрел бар.

Надяны!.. Надяны!..
Найымдан-на кайгаан-дыр мен.
Пушкинни ол чүге
Бурганчыдар болу берген?

Эдеп чүве хайнак ханның
Элзедии-даа чадавас оң,
Бир-ле чүве ол ийээ
Бириккен дег сорунзалыг.

III

Эмин эрттир салымныындан
Элээди чаш үезинде

Чурукчунуң сураа алгып,
Чурттан дашкаар үне берген.

Варшавага делгелгени
Барып көргөн дээргилер
Хенертен кээп көстүп келген
Гений деп магадааннар.
Улаан хаттың чаш харга
Ужуккулаан хээзи дег,
Надяның бийиринде
Арыг сеткил кыйгызы бар.
Бора хектиң ала-чайгаар
Чайны алгап эдери дег,
Бодалынга кирген чүүлдү
Саазынга ол чуруп орар.

IV

Он муң ажыг эскизтерни
Ол ынчаар сомалап кааш,
Хенертен кээп аарааштың
Хеденинден чарлы берген.
Рушевтер бажыңы ынчан
Ээнзирей берген ышкаш.
"Урууң чүгө эмин эрттир...
Электен-не камнаваан сен?.."
"Ынчап баар деп баш удур
Салымны кым билир чүвөл!..
Ыглап, ыглап алырга-даа,
Сагыш четпес, аа хинчек!.."
Ачазы оон удавайн
Ажыынга-ла эрте берген.
Авазы-ла ойнаарагын
Амды харын ээн кагбаан.
Делгелгелер... Делгелгелер...
Делегейни кезивишаан.
Генийни төрүп кагташ,
Кежиин көрбээн Ажыкмааны.
Пушкинниң чогаалында
Бужар өттүр шын чыраан.
Ону бичии Надяның
Оду база кыпсып чоруур.

Караңгы өттүр өжүккен дег,
Хып үнген салым-чаяан

Хайлы бербээн, Сылдыс болуп,
Кырывыста чырывышаан.

Тыва кижээ сылдыс адын
Тывысканы улут төөгү.
Рушева сүлдези оон
Угаан-кудум доюлдурду.

Диин караа кандыг ийик,
Дилегзинип орган ышкаш,
Кем чок уруг мурнувуста
Кээргенчиг көрүп олур:

Хоода чуруу отту чаштап,
Холум бүдүү дээпкен дег,
Уян чиңге үнү-биле
Ундаравайн сөглээн ышкаш:

"Чогаалымны көрүп чоргар,
Чоктавайн сактып чоргар.
Силерни мен өөртүр дээш,
Чиде берген ышкаш-тыр мен.

Ажылынга кыптыккаштың
Өрттени-даа берген дижик,
Авазының чассыг уруу
Өлбээн-дир деп билип алгар.

Чаш харда дүвү изин
Саазынга дүжүрүксеп,
Ынчаарда мен Москвага
Ыр-шоорлуг чурттап чордум.

26.01.1999, 21.02.1999

30.03.1999. Кызыл.

АМЫР-МЕНДИ, ТАНЫВАЗЫМ ЧАЛЫЫ САЛГАЛ!..

(А. С. Пушкин).

ЧАА ЧАЛГЫГ?..

Чалгыг... Далай эринге бот-боттарын солушкан чалгыгларны үр-ле топтап көрүр олурарга, олар эгезинде бот-боттарынга ийистер дег дөмей ышкаш сагындырар. Ынчалза-даа кичээнтейлиг көрүш оларның аразында ылгалын база эскерип каар: чамдыктары дыка-ла өрү көдүрүлбейн, далашкан-даа чүве дег, эрикти "чыйт" кылдыр ошкай каапкаш, дедир ыңай болгулаар; чамдыктары ырактан шала таваар, хенергеткен чүве дег, күжүн чыып чоруй, эрикче "шиг" кылдыр шурай бергилээр, а чамдыктары бот-боттарынга үскүлешкеш, бот-боттарының күжүн өжүр шапкылашкеш, эрикче улуг ырап шыдавайн, шугулдаан чүве дег, анаа-ла "шылыр-шылыр" кыннып чоруй баргылаар... Уран чүүлде, чечен чогаалда бот-боттарын солушкан салгалдарны хайгаарап чоруурга, база-ла ындыг — далай эринде чалгыгларга дөмей-даа ышкаш. Салгал бүрүзү бодунуң бир-ле аажы-чаңын, тускай көрүжүн, билиишкинин, өөрүшкүлөрүн, муңгаралдарын болгаш тывыышкыннарын эккеп чоруур. Амыдыралдың чайлаш чок дүрүмү ындыг. Чаа диргелип кел чыдар чалгыгга, ам чаа эрикче шурай каапкаш, далайынче дедир кирип бар чыдар чалгыг шаптык бооп шыдавас, ынчалза-даа ол чаа чалгыгга эрги чалгыгның суу болгаш күжү база кирип турар. Уран чүүлде салгалдар аразында харылзаа база ындыг. Уран чүүлдүң амыдыралы хем ышкаш акпайн, далай ышкаш чалгывайн чыдар болза, ол чаңгыс черге тапталып, өлүмзүргей чыдыг тулаа апаары билдингир.

Амыдыралдың бо ханы уткалыг, мерген хосйлузун угаап билип, хүлээп алган кижин бодунуң сагыш-сеткилин хей-ле артык хөлзээшкиннер-биле аартадып, хилинчектевес, бодунуң ижин бүзүрелдин-биле кылып чоруур, аас-кежиктиг кижин апаар деп бодаар мен. Ынчангаш аныак чогаалчыларның чогаадыкчы

студиязы төрүттүнүп турар үеде, ону "Чалгыг" деп адааным чадавас. А чүгө бөлүк азы каттыжышкын эвес, а студия деп адааныл? Бирээде, "чалгыгжылар" чүглө боттарының чогаалдарын сайгарары-биле кызыгаарланмайн, кичээлдерге тыва, орус болгаш делегей литератураларының, шажын, эстетика болгаш культура айтырыгларын сайгарып шингээдип ап турарлар. Аңаа немей чечен чогаалдың форма, тургузуг болгаш уран аргалар талазы-биле иштики дүрүмнерин профессионалдыг сонуургал-биле өөренип турарлар, ийиде, тыва чечен чогаалга ам бо үе-чадаа форма болгаш утка-шынар талазы-биле кандыг чаартылгаларны кылып болурунун аргаларын болгаш оруктарын тыварын кызып, дилээшкннерни чорудуп турарлар. Үште, "чалгыгжылардан" чогаалды анаа хостуг үезинде бижип чоруур сонуургалдыглар эвес, а кедизинде барып оларның аразындан профессионал чогаалчылар өзүп үнүп кээр деп улуг идегел бар. Бо бүгү чылдагааннар-биле "Чалгыг" чечен чогаал бөлүү эвес, а чогаадыкчы студия бооп тургустунганы ол. Студияны кым-даа үстүүртен айтышкын-биле тургузуп катбаан, а аныак чогаалчыларның ботидепкейи-биле тургустунган. А сөөлү үеде, Тываның Чогаалчылар эвилелин сураглыг чогаалчы А. А. Даржай баштап эгелээнинден тура, "Чалгыг" Чогаалчылар эвилелиниң чанында чогаадыкчы студия апарган.

Студияның киржикчилери — аныак чогаалчылар тыва номчукчуга сөөлү үеде шору билдингир апар чыдар. "Чалгыгга" кижини бүрүзү боду тускай, өскелерге дөмейлешпес үннүг, көрүүшкүннүг болгаш хөөннүг дээрзин кичээнгеилиг номчукчулар эскерип каар боор. Бо аныак чогаалчыларны тыва чечен чогаалдың чаа чалгыы деп болур бис бе? Бир эвес ындыг болза, ол чалгыг биске чүнү эккел чыдарыл? Бо айтырыгларга харыыны чүглө бүгү чүвениң мерген шийткекчизи — үе берип болур. Амдыызында...

"Чалгыг" аттыг чогаадыкчы
студияның уауртукчузу
Эдуард МИЖИТ.

Шолбан МОНГУШ

"Будун доңурба,
Чылыглап чор, оглум" дээниң
Катап-катап сактып ора,
Угум ээжээн
Чамап чадап ор мен, авай.

Ойбак ээжек —
Эрткен үе чажыттарын шыгжап чоруур
Караңгы куй
Элериниң
Сунуп берген сүттүг шайы
Авамайның
Аа сүдүн сагындырып келир орта,
“Авай” депкеш,
Черниң ойбаа —
Тамыдыва
Караш кынныр чадавас мен.
Ооң соонда...
Өске улус
Чамал каар боор.

* * *

Амыдыралдың
аай-баш чок аажызынга
алзы-алзы,
азып чорааш,
хөлчүк суундан
дуза дилеп ээге бергеш,
пактаптарының кайызы чорааш...
өөдежок сээң
эриннериң ошкавас дээш,
эриктен ырадыр
дүвү далаш
үңгеп чоруптум.

* * *

“Оожургап көр,
ынча дыка ыглавас чоор,
оожурга” — деп,
хүлүрешкен
эмгетикчок куу-сарыг бүрүлери
кажыыдалдың
кыпсынчыг ыы-сызын төп,
аай-дедир сүрүп турган
хатка улай
чааскаанзыргай чевегде
херимниң аар
човууру.

* * *

Кыштың
дошкун соогунда
бузу бурулаан
изиг хан
бизинде борашкан
селеме дег,
бузу бурулаан
изиг болгаш чидиг амыдырал
хыл мойнуңу
кажан-на-бир,
кажан-на-бир...

* * *

Чыккылама соок кыштың дүнезінде
Кежик-чолдуг өгленип аар магалыңны
Чыварлыг хат мени сенден ойлатканзыг,
Кежээ дургу чаагым шонуп хинчектеди.
Ынчалдыр-ла күзелдерим бүтпейн барды,
Ынакшааным уруг база талыгырда.
Оода-ла сээң өгленирин көрүп алыйн,
Ойлатпайн көр, дилеп тур мен, чаяанныг ай.

СЫЛДЫСТАР БАДЫП ТУР...

Меңээ бир-ле чүүлдү чугаалап бериксээнзиг чивеңнешкен
сылдыстарны менден хунаап чивишаан, кажан кезээде хөңнүм
чогу өштүт даң шак бо делегейниң көрүш чок дүрзүлерин мээң
мурнумга хензиг када чуруй каап чоруй, черниң кырын чырыда
берди. А мен дээрде чидип бар чораан сүмелекчи сылдыстарже,
ылаңгыя эң-не сөөлгү сылдыстыва, ооң чыры читкижеге, мени
чааскаандырзын кагбайн эдертип алырын дилээн чүве дег, үзө
кайгап алган олурза-ла олур мен.

Бичиимде шык кырынга чыдып алгаш, ол-ла үнү чок сылдыс-
тарже карак салбайн уйгум келгиче кайгап-ла, кайгап-ла чыдар
ийик мен. Кажан кандыг-бир сылдыс чүгүрө бээр аразында, ооң
чыры читкижеге чараамны үш катап ажырып четтигипсимзе,
аас-кежиктиг болур мен дээш, хинчектенип-ле чыдар чордум. Ийи-
чаңгыс ховар таварылгаларда четтигипсимзе-даа, көвей кезинде
чараамны ажырып четтикпээнимде, дүмбей караңгы чүгүрген сыл-
дысты сыырыптар чорду. Чамдыкта харын сылдыстар аразында
ужуп чораан кылымал эдеринчини чүгүрген сылдыс деп бодааш,
чараам ажырып амырап-ла турар мен.

Бо оюнга мен чааскаан эвес, а чашкы шаамдан ойнап өскөн
эң-не эдержир өңнүүм-биле кады деңге-ле алзып чордувус. Иелээ
ынак хөөлбээвиске эштип хүнзээш, кежээ эрик кыдыында шыкка
дээрже кайгааш чыдыптар турдувус. Кажан ол чараазын ажырып
четтигипкенде, чыткан черинден туп-тура халааш, айның адаанга
бир-ле эдептиг самын самнай кааптарга, сактырымга, ай чы-

рыында мээң эжим эвес, а бир-ле өске делегейден келген кижиге
самнап турганзыг-даа апаргылаар. "Бо мээң эжим анаа эвес кижиге-
дир" деп бодал ынчан-на мээң сагыжымга кирер чораан. А кажан
мен күзелім бүдүрер чараамны ажырып четтикпейн туруп
бергенимде, бо дээрге анаа оюн-дур деп чүвени уттупкаш
муңгараанымдан дээрдөн хөңнүм калып, ыт чок куду көргөш
олуруп бээр турдум. Ынчап баарымга, эжим мени часкарып:
"Ажырбас, эжим, сээң күзөлдөргүң дээш мен база ажырып берейн"
— дээш, тии чок торгувуста дизи чок чинчилеривисче улаштыр-
ла кайгааш чыдыптар чүвө. А мээң ол үеде хейде-ле бодумнуң
чөгөнчиимден ытканаш, куду көрүп алган орзумза-даа чанывыста
хөөлбекте көрүнчүктөлгөн сылдыстарны бүдүү хайгаарап, олардан
карак салбайн органымны күжүр эжим кайын эскерген деп.

Ол эжим-биле эң-не сөөлү катап ужурашкан дүневисте, ие-
лээ мээң бажыңымның даштында сандайга кожа олуруп алгаш,
сылдыстарже кайгавышаан, кажангызындан-даа артык кылдыр
ишти-хөңнүвүстү тө кагжып хөөрөшкен бис. Хөөрөшкен-даа эвес,
колдуунда-ла эжим хөөрөп орган. А мен, та чүгө-ле ийик, санда-
йымдан аңдарлы бээринден корткан чүвө дег, оон так тутгунуп
алган ыт чок дыңнап-ла орган мен. Кажан ол чугааланып олурда,
ооң үнүнүң биеэги дег өткүт эвес, а шедиргеленчек дунук апар-
ганын, чанында олурган мээң безин бажым ааргыже, чугаа ка-
дында-ла үзүктөл чок таакпылап органын, ынчан мен элдепсине
аарак эскерип олурдум. Ооң чүгө ынчаар таакпылап турар апар-
ганын айтыарымга, мени ол дыңнааны-дыңнавааны-даа билдин-
мес кылдыр, сылдыстарже бодамчалыг көрүп алган, чаңгыс аай
оожум үн-биле чугаазын уламчылап-ла олуржук. Чүгө харын
ооң таакпы кызып алган салааларының хензиг-ле дырбаш дээнин
ай чырыныга эскерип каанымны, ам бо үеде катап-катап сактып
кээр апардым.

Ынчан эжим шагдан тура-ла сөглөп чадаан бодалдарын таак-
пызының ыжы-биле кады хөрээндөн үндүр үрбүшаан чугааланып
орда, сылдыстар безин ол ыштың бижимелдерин эдерти номчук-
сап, ооң чугаазын дыңнаксаанындан бистиң чанывысче чоокшулап
бадып турганзыг болчук.

Ынчангы бистиң кыска ужуражылгавысты база-ла аткан даң
ыракта сылдыстарны чидир сывырбышаан, үзе кирип каан.

Эжим чугаазын дооскаш, элээн-не үр ыт чок ора, хенертен
таакпызының артыын өжүрбейн агаарже согуптарга, ооң көзү
эргенги имирде чүгүргөн сылдыс дег, кызаңайнып ужуп чоруй
баарга, эжимниң күзөлдөргүң дээш, чараамны ажырып чайгаар-ла
четтигиңкенимни бодум безин билбейн бардым.

Элээн болганда, ол олудундан, өлүр четкен кушпугур куу
кырган ыт дег, аары кончуг туруп келгөш, кылаштап бар чыда,
менче хая көрнүп келгөш, муңгаргай дунук үнү-биле, шагдан
тура "че" деп байырлажып турганывыс дег, "че" деп каарга,
сактырымга, ооң көрүжү — "Че, чүгө тур сен чоруулу" — дээш,
мени шеле тыртыпкан дег болду. Ынчалза-даа, та чүгө-ле ийик,

мен соондан эдерип кылаштаар туржук, чугаалаптар өөделиг сөс безин тыппайн, ол-ла черимге көжүй берген туруп калчык мен. Бо-ла бүгүнү анаа-ла сагыжым ыйнаан деп бодааш, херекке албайн барганымга, ам бо хүнде чежемейниң-даа хомудап сактырымга, ол үе ам эгиттинер эвес. Ол дүн эрткен. Ол даң аткан. Шак-ла ынчан эжимниң барааны көрүжүмден эртениң-не шолбан сылдыстың чиде бээри дег, имистелип чоруй барган.

"Ол угбайныч оглу айыылга таварышкан дидир", "эмчиде чыдар дидир", "чок болган дидир" дээн дидир-дидирлер ол-ла хүн суурнуң кудумчуларынга коргунчуг кара чылан дег союп турду.

А мен оларның чаңгызынга-даа бүзүревейн, харын-даа улус-биле маргыжып, ооң дем чаа-ла даң бажында каң кадык турганын, кады-ла хөөрежип хонганывысты катап-катап тайылабырлап турдум. Ынчалза-даа ооң авазынга душкаш, кады барып, соок өрээлде ооң шимчевейн чыткан мөчүзүн бодумнуң-на карактарымга бүзүревейн көрүп турумда, кааң дээрден кызыл чаңнык көксү-хөрээмни, хову ортузунда чаңгыс дытты дег, чылча шаапкан ышкаш болду.

Канчап... Чүге...

Ооң чуртталгадан кайы хире хөңнү калганын ынчан угаап билбейн барганымга, ам кээп хомудап чор мен.

Ол-ла олчаан, дүлгээзинниг чалгып чыдар далай ышкаш, улус чоннуң аразында ээнзиргей кара чаңгыс ортулук бооп артып кагдым. Ол-ла олчаан мээң тынар агаарым-даа, хөөрежир эжим-даа — чүгле чаңгыс чааскаанзырал болу берди. Ынчангы хензиг шамның аас-кежик кордаан сеткили ол-ла олчаан бодунуң күзелин чедип албайн, ээн ортулукта каңмыл болуп салгын аайы-биле аай-дедир хадып чор. Далайже ол чамдыкта киир хадык берзе-даа, күштүг чалгыглар ону ээн ортулуктуң эриктеринче үндүр октаптарлар. Ында-хаая ыжыкталчак муңгаш черлерге доктаай бергенде, болганчок-ла айдың дээрде чүтүрген сылдызымны дилей бээр мен. Ынчалза-даа эжимни эгидип алыксаан күзелим-биле чараамны чашкы шамда дег, ажырап дээримге, боостаамда кажыдалдын өртең кара хөөзү борбайтыр дуй чыдыпкаш, мээң күзелимге эртер арга чок моондак болуп чоруп берди... Ажырбас, эжим, сээң күзелдерин дээш, мен база ажырып берейн..." Кажан-на сыдыс чүгүрө бээр ирги дээш, делгем дээрден карак салбайн чыдырымда, меңээ бир-ле чүүлдү чугаалап бериксээнзиг чивең-нешкен сылдыстарны менден хунаап чивишаан, кажан кезээде көөр хөңнүм чогу өштүг даң шак бо делегейниң көрүш чок дүрзүлерин мээң мурнумга хензиг када чуруй каап чоруй, черниң кырын чырыда берди. Сактырымга, чидип бар чораан эң-не сөөлгү сылдыстың чырыында мээң эжим бодунуң эдептиг самын өөрүшкүлүг самнап турганзыг болур. Ынчан мээң карактарымга ооң "че, чоруулу" дээш, мени шеле тыртыпканзыг көрүжү чуруттунуп кээп, мени бир-ле черже кыйгыра бээр...

БАЙЛАҢ

Саарыглап, көвүктөлип, дажып чыдар
 Сайлыг-даштыг бо-ла хемниң амыр чогуң.
 Чалгыглардан байлаңчыгаш бакылап кээп,
 Чакпа чайып, танактарын дырбаңнадып,
 Думбей дүннүң ыржымынга өпейлеткен
 Дүлгээзинниг айның чазык шырайынга
 Эргеленип, таалалдан эстир часкаш,
 Сырын-хатка самнап ойнаан сылдыстарның
 Сымыраныын эштеринге дамчыдар дээш,
 Эреминче база катап шымны берди.
 ...Чалгыгларда чакпа чайган күжүр байлаң,
 Сагыш-хөңнүм эреминге мөңгө чуртта!

ХӨРЗҮН

Шүлүкчү боор салым меңээ чаяттынмаан чүве болза,
 Шүүдел кылып, бар-ла шаамче падым барап чорааш чоор мен.
 Диљи караа сыырганзыг уйгу келбес дүнелерде
 Демир-үжүүм шалый бербейн ырады суп, шыгжап чорууйн.

Ынак оглум хары кысты эргеледип суйбаан дижик,
 Азы шак бо чырык черде эң-не шынчы өңнүүм киж
 Азыг-диштиг бөрү болуп, саадым үзе дайнаан дижик,
 Ынчан-даа бол, боостаамны чарылгыже кускуннаваайн.
 Ийи караам ажыг чажын чода тудуп ишкиртинмэйн.
 Ишти-хөңнүм хөрзүнүнге кударалым хөөп алыин.

Ынчалзажок чүлдү-чүрээм дазылындан чиирбейленген
 Ыдыкшыдып, чүдүп тейлээн ынакшылым ындын ырын
 "Ыыттава!" деп удур чаңчап, тура тыртып шыдаар мен бе?
 Ырым чокта чуртталгамның алыс дөзү дөс-даа боор бе?

* * *

Бурганның
 Мөңгө чүлүк куткан савазындан
 Ийи дамды дүшсе,
 Дозуп ал...
 Оларның бирээзи —
 Мен-дир мен.
 Өскези —
 Сен-дир сен.

* * *

Ол
 Карактарга шынны сөглөп чораан,
 А шын
 ооң карактарындан дезип чораан.

* * *

Чуртталганың
шырыңмазын ажа тыртар дээш,
эң-не оккур дуранны
ыраамга үстүргеш,
чанагаш чуртталганы көрүпкеш.
бажым дүгү
адаяарып туруп келди.

* * *

Ынчан,
аргажак билимде,
дээрже холум сунуп,
ыглап турар кижги өүрүу көргөш,
эктим кызып чордум.

А ам,
бодум база
дээрже холум сунуп,
ыт чокка ыглап чор мен.

* * *

Бо делегейниң көрүнчүүнден
бодумнуң дүрзүмнү тыл чадап,
үр-ле тояап келдим.
Ылап-ла
мага-бот чок
курут болганым ол бе?

ЧАЛГЫН

Кырында ак-көк дээрниң арыг, кылаңын шагдан тура магадап,
ынаар ужуп үнгөш, ону өттүр көрүксеп чораан мен.

Башкы, ынчан силерниң меңээ сөңизэн чалгыннарыңарны
кедип алгаш, баш дескинер бедиктерже углай карак-кулак чокка
ужуп-ла каан ийик мен.

Бедээн тудум, көк дээр менче чоокшулап-ла орган... Сак-
тырымга, ам хензиг-ле болгаш, дээрниң ханызын өттүр көрүпте-
рим бо-ла келген ышкаш... Ынчалза-даа кайын-на ийик, довурак-
тыг шуурган хенертен хадып кээп, карак-кулаамче элезин-кумун
киир чашканнап, кара черже чүректи сииледир шывадап бады-
рыптарга, чалгыннарымны көк чалымнарга чылча дүжүп, куду
алзы окталып-ла баттым...

Аарышкы болгаш хомудалдардан эриннеримни чире ызыр-
ныпкан, карактарымдан ханныг чаштар дамдылап, хорум-даштыг
кадыг черге үңгөп, союп чорумда мени көргөш: "Күзелиңниң ужу-
кыдын-даа, ону чедип алырының аар-бергезин-даа көрүп, билип
алдың, а ам буттарыңга катап быжыг туруп, бажың өрү көдүрүп,

тура-соруун ам-даа быжыглап ал, ынчангаш дээрже ужуп үнер чалгыннарны тос оранны, тос бергени эртип чорааш, чер-черден чаңгыс чүглөп чыып,ажыг дериң, карааң чажы болгаш сеткил-хөңнүң ханы-биле бириктирип, тудуштуруп ал, ынчан кандыг-даа хат-шуурганга кажан-даа алыспас сен"— дидиңер.

Оон бээр-ле мен ораннарны одурту кезип, дээрни өттүр көөр дээн күзелимни сеткилимге шыгжап алгаш, чалгыннар бооп бодарай бээр уjurлуг чүглерни бар шаам-биле дилеп чыып чор мен.

Оон бээр ам дүп чок хөй үе эрткен: дээрден хөй-ле сылдыс чүгүрүп баткан, бо өртемчейде чеже бажың-балгат, тудуг-хоорайлар буступ, үрелбээн дээр, чеже-чеже күрүнелер, ниитилелдер солчуп эртпээн дээр.

Башкы, а мен эът-ханым шүүлгүже, элбереп-самдараар-гыжемче, карактарым изиг чажы соолгүже силерниң чагыыңар-биле күзел-чүткүлүм чүглерин чыып-ла чордум. Ам бо хүнде мээң хилинчектиг улчуушкуннарым болгаш түрегделимниң төнтүзү көстүп келди ышкаш. Чер-черден чаңгыс чүглөп чыып ал, бириктирип алганым чалгыннарымны чоргаар херип, салгын-хатка эстеңнедип, карак четпес бедиктерже ужуп үнерим бо. Ам чүгле мээң соомче сүттен чажып, хуулгаазын уждуушкунче йөрээн каарыңарны манап тур мен... Күзелимге чедер ирги мен бе?

Меңги ООРЖАК

* * *

Айлар, чылдар
Хонук, шактар
чаным-биле
Танывазым улус ышкаш,
Каржып эртип,
Үелерниң шапшылгазын
Үр-ле дилеп
Улчуп чоруур тоянчы мээң
Дары-күгүр
Доозун-хоюу тудуп чиген
Чүрээмдиге
Ческингензиг
Көрүш одун
Ара-соора
Аай-баш чок шывадай бээр,
Коргунчуг-дур.

1996 ч.

* * *

Аалчы чай
Эртен эрте
Узун, берге оруундува
Чоруур деп тур.
"Күс келди!" деп,
Элек иргин,
Дүвүрээзин үндүрбээли.
Хүнезин чокка
Чайны канчап аъткарап бис —
Чанагаш куу
Будуктар-биле байырлажып,
Ишти-хөңнүм
Дээжизин
Ырлап ор мен.

* * *

Удуй бердим.
Бир-ле шырга кырында
Оожум
Чайганы аарак
Ынаар...
Та кайнаар
Ырап бар-ла чыдыр мен.
А мени сөөрткен аът-даа,
Кижид-даа
чок...

* * *

Мурнум-биле
Маңнап эрткен
Доос-караны
Базыптар дээш,
Хенертен-не...
Кээргей бердим.
Ол-ла өйдө
Мени база бир-ле чүве
Кээргээн-даа
Чадавас боор.

1995 ч.

* * *

Аас-кежик дилеп,
Адыпкан согунумну
"Дүнеки ховаган"
Дозуп алган,
Суйбап олур.

СЭЭҢ ЫРЫҢ КАЙЫН УТТУР

Тааланчыл хоюг үнүң дыңнап кааштың,
Талыгырже айлык, чылдык аъттаныпкаш,
Даглар ажыр, хемнер кежир чеде бердим. —
Дамырак суг сээң ырың ырлап чыдыр.

Чассыг эжиң маңаа чунуп орган-дыр деп
Шаап барып, меңээ ону сөглезин дээш,
Кожаң ырың дамыракка өөредип каапш,
Хомусталдыр ырлап-ырлап чоруптуң бе?

Эзим эдээ ногаан шыкта хээлер көргөш,
Эргимим сээң истериңни танып кагдым
Ээлгир чиңге буттарыңның чаагай чыды
Эрээн-шокар чечектерде артып каап-тыр.

Орай кежээ кызыл хаяа хөрлээзинге
Ойнап-ойнап, могоп-шылааш удаан боор сен.
Дамырымче саарылдыр агып кирген
Дамырак суг сээң ырың кайын уттур.

1997 ч.

Солаңгы МОНГУШ

* * *

Манаашкын,
Кезээ шагда манаашкын...
Менден черле чыда калбас
Манаашкын.
Муңгарал,
Муңчулган сеткилимни
Булут ышкаш бүргей алган.
Муңгарал,
Бууккан хөңгүм чазылзын,
Мени салып, ырап көр!
Ынакшыл —
Баажызы чок тывызык,
Ынча дыка хинчектеве.
Ынакшыл,
Чөгөл төттүм, өршээп көрөм!
Ынакшыл...

* * *

Дустуг чаштан кужурланып,
Дутлалбастаан балыг черни
Часкы хаттың сарыыл чогу
Чаза тыртып саргытса-даа,

Сагыжымдан уттундуруп,
Шагда эрткен хөлзээшкандер...
Чайындылап, медээлеп кээр ...
Часты өөрүп уткун аар мен.
Эрткен кыштың хары, чамы,
Эрип бат-ла! Чүглө харын...
Ириир четкен чөвүрээден дүрзүлөп каан
Идегелим хемежиинге дегбейн-не көр!

* * *

Аас-кежик хуулгаазын чараш кужу
Анаа чораан күжүр мени ымзандырып,
Эктим орта хензиг када хонувуткаш,
Эде каапкаш, талыгырже ужа берди.

Тоолзуг куштуң сураан дилеп, айтыртынып,
Тоянчы дег, оран кезип, түрей бердим.
Даштар кырлаан ханныг изим арттырбышаан,
Дааш-даа чок, хөлегө дег, чылып чор мен.

Дүннүң-хүннүң санын шагда уттувуттум.
Күзөп, сураан чараш кужум сома-чуруу
Чиргилчин дег хензиг када көстүп келгеш,
Чииги кончуг ужуп үнгөш, ис чок барды.

Аас-кежик хуулгаазын чараш кужу,
Ам бир катап идегелим кыпсып көрөм.

* * *

"Сени катап эглип кел!" — деп дилевес мен.
"Сен чогуңда берге-дир!" — деп чалынмас мен.
Боралгактыг сеткилимниң аарышкызын,
Бодум эжим, сен-даа кайын билир деп сен.

Орай дүне ында-хаая дүмбей өттүр
Орууң уунга шала-була көзүлзүмзе,
Тайга-сынга кыйгы салып, дилегзинме —
Талыгырда чаңгың болуп артып каар мен.

Леонид КАҢ-ООЛ

АЗЫРАЛ РОЗА

Хостуг эзир чоруур шаамда, кадайланып алгаш, хөөкүй бодум
хере тепкеш солун номчуп каап, кадайымның хайындырган изиг
чемин чооглап чурттаар боор мен деп бодап чордум. Өглөнгө-ле
чыл болуп чор мен. Эгезинде эки-ле чурттап эгелеп чордум. Ажы-
лымдан чанып кээримге, кадай мени уткуп алыр, ажы-чеми изиг,

белен болур. Чыргалдыг-ла чуртталга чүве ийин. Амыдыралым баксырап, тырык хүн көрбестей бергенимниң чылдагааны — телевизорда.

Ийе, телевизорда. Телевизорга байлар база ыглажып-ла эгелээн, мээң кадай деңге чарыштырган.

—Каям, Альберто, соок шайдан кудуп берем, багай Мариянаң кинога сагышсырааш, бажым аарый-дыр, бичии чыдыштайн. Быдааң хайыңдыра каапкаш, хеп чуур машина иштинде каш хеп бар, ону чуй тыртып каавыдам. Эстерситта деп сарыг херээженни бооп каапса, кулугурну.

Ынавайн баар болзуңза, халап болганы ол, "Кончуг ыргак, кара Рамона, каргыжың чашканнап эгеледиң бе? Чүнү шыдаар сен, сен" дээн соонда, кадай-даа стол, сандайны кыңгырт-коңгурт, эжик-хаалганы хак-хок кылдыр өрээлинче караш дээр. Кино төнгени ол. Байлар-даа чүгээр ыглажып эрткен. Анаа-ла Мария та кайыын тыптып келгени ол "Анаа-ла Мария" эгелээн, халап.

Ажыл соонда кирип ора-ла: "Виктор кофеден. Мээң өрээлимче" дээр ол-ла. Кино эгелээр, бис адашкылар өске өрээлде ылым-чылым манап олулар бис. Кино Марияга эки кылдыр төнгөн болза, биске эки улуг байырлаал. Кадайым өрээлинден үнүп келгеш: "Багай Викторум, аъш-чемин кылып алдың бе?" дигеш, мээң бажымны суйбай тудуп каар. Мария биле Виктор хүннежип төнгөн болза, кадай-даа бурт-сарт тура халыыр, удуур өрээлден сыртык, чоорган ужуп үнүп кээр. Ооңну көдүрүп алгаш, аалчылар өрээлинче базып киргениң-не дээр. Кадай дээрге анаа-ла Мария апарган.

Ам экранда "Черлик Роза" келген. Кадайым кара-шору, даштын бичии оолдар-биле футбол ойнап халып тура хүнээр. Кожаларымның соңгаларын дургаар шилдээр болу бердим. Ам та чежеге дээр шилдеп кээр мен, "Роза" та кажан төнер, билдинмес.

Эш-өөрүм, чээннерим, чуржааттарым, кадайланмаан хостут эзирлер эртежик кадайланып, өг-бүлө тутпаңар. Чүглө мээң кадайым ыңдыг деп бодаваңар, чаңгыс мен чүген кетпээн болдур мен ийин. "Смак" деп дамчыдылгада ийи ашак канчап аъш-чем кылып турар-дыр. Кадайлары Розалар апарган ашактарга дамчыдылга-дыр.

Аргажок кадайланыр апарзыңарза, силерге сүмем, телевизор сатпаңар. Ам та чүү деп кино эгелээр, кадайыңар та канчап баар.

Аскак хой ыраар четти, бажыңда черлик Роза манай берген боор.

Чеди шак дөртен беш, черлик Роза...

Алдынмай САГАН-ООЛ

ДҮНӨ

Шак бо төнмөс муңгак дүннүң эжи болган
Чаасканзырал мени дашкаар сывыртапты.

Аймааралым, муңгаралым чазыксаан дег,
Айның чыры мени дораан кужактапты.
Терең хөлде эштип ойнаан көвей сылдыс
Дээрде өөрүн кыйгырган дег, чивеңнешти.
Аар-берге бүгү чүлдү утту каапкаш,
Аразынче сылдыс болуп шымны берзе!

Салым-чолум олар-биле тудуш болуп,
Чааскаанзыргай үүлемни утгупсумза!
Шак бо черде чааскаанзыргай кижилерге
Саарылган херелдерим сөңнезимзе!

Чырык хүндүс силерлерге көзүлбес бол,
Чылыг холум сунуп алган, кыйгы салып,
Чанымдыва келиңер — деп турарымны
Чааскаанзыргай дүнелерде көөр силер.

01.07.1995 ч. Красноярск

ЧЫЛДАР

Салааларым аразындан аккан чылдар
Саарлып бадып, эрткен өйже сиңип турлар,
Дүмбей дүне оскунупкан чылдарымны
Түңнеп-санап, эгидер дээш шаг-ла болдум.

Чылдыр-чылдар,
кайнаар шуужуп, мени каггаш чоруптуңар?
Чылдар, чылдар,
каржы болбайн, манаңарам, чылдар, чылдар!

Бажын дозуп, эмдик аът дег сыдымнапкаш,
Баглап-тудуп, дужап аптар арга болза,
Чырык черге турум чүве бар-ла болза,
Шыдавыже дуза дилеп шаг-ла боор мен.

Чылдар, чылдар,
кайнаар шуужуп, мени каггаш чоруптуңар?
Чылдар, чылдар,
каржып эртпейн, манаңарам, чылдар, чылдар!

02.01.1997 ч. Кызыл

ДЕМИР-ОРУК

Демир-орук даажы-биле чаржалаштыр
Демир-үжүүм соксаал чокка майтаңнады,
Демдегледди чүрээм согуу айтып турда,
Демниг сөстөр тиккиңейнип бижип кагды.

Арга-шынаа шаараңнап эртип тура,
Аай-баш чок чуртталгамны сагындырды.
Артымдыва чыдып калып, сактыышкын бооп,
Амыдырал соксаш кынмайн, шимчеп бар чор.

Салым-чолум сүлдезиниң демдээ болган,
Сагыжымга шак бо орук амыр бербейн,
Чуртталгамны аай-дедир аңдара соп,
Чууктавышаан кайнаар аппарат чыдарың ол?

Демир-орук ужу көстүп, өртээл кээрге,
Демир-үжүк улут секти салыптарга,
Шорбажылаан сөстөр чүнү сөглөп артар?
Чорумалды кандыг үүлө уткуур ирги?

06.02.1998 ч. Красноярск— Кызыл

Алумаа ХЕРЕЛ

ДҮНЕКИ ЧАЛГЫГЛАР

Эрик кыдыы...

Айдың дүне бойдуштуң ыржымын бодунуң соксаал чок дааш-шимээни-биле үрексээн-даа дег, чалгыглар шыгайнып, көвүктөлип, сырын аайы-биле эриктерже үндүр чалгып-ла чыдыр...

Ыржым дүн...

Ай чырыында эрикте ийи кижини... Сырынга бирээзиниң узун чажы үндүр-киир чалгаан чалгыглар ышкаш хадыыр-даа. Кожалаштыр турган ийи кижиниң буттарын чалгыглар чаптап, эргелеткени ол чүве ийикпе, оожум дээр-дегбес суйбаар-даа.

Шупту чүве хенертен... ийе хенертен болду. Шыылаан дааш-шимээнден-даа өткүт, чидиг каржы сөстөр... Аай-дедир мөгаттынып хедерленип маңнаан ээлгир сын. Чок-чок! Ийи тарай чоруткан истер... Чүглө чалгыглар-ла оларны доңнаштырарын кыскач чүве дег, соондан кый деп хөлзээзиниң чалгывышаан. Сактырга, оларны шуут чидириптеринден коргуп, чоктап-даа чыдар ышкаш. Эрик кыдыы ээнзиреп, чааскаанзырап артып калды.

Чүглө чалгыглар-ла чалгыглар...

ДҮНЕКИ ААЛЧЫ

Оон бээр ам элээн-не хөй чылдар эрткен. Ынчалза-даа ол болуушкун соонда мээң бодумга безин билдинмес бир-ле бодап, бир-ле сагыш-хөөн амыр-дыш бербейн чор. Бодаарга-ла бир-ле чүвени манаан, бир-ле чүвени дилээн кижини ышкаш, А чогул чүнү бодап, манап чор сен деп айтырар болза, огулут харыны берип шыдавас боор мен. Ийе, ол болуушкун ...

Ол кежээ уйгум келбейн, орайга дээр аай-дедир өрээлдер аразынга кылаштап тура даңгаар эртен удуй бердим. Сактырымга дыка-ла үр удупкан ышкаш болдум. Шакты көөрүмге ам-даа эрте.

Бир-ле каш бажыңнарлыг суурнуң кыдыында сесерликке чораан ийи адыр үнгөн хадың чанынга танывазым херээжен кижиге ужуражы бердим. Ол меңээ бир-ле чүве сымырангаш,

“мени эдерер сен бе?” дээрге, барыксап турзумза-даа, та чүге, ынавайн бардым. Ол мени өттүр билген-даа чүве ышкаш, мээң-биле үрелдешпейн, бодум сеңзэ катап чедип кээр мен дээш, чорупчук. Ынчан ол дүштү улуг-ла херекке албажык мен. Ооң соонда, элээн бооп чоруй, ол мээң сеткил-сагыжымның бир-ле чажыт булуңунга шыгжаттынып, мээң амыдыралымны бүдүү башкарып чоруур билдирер-билдирбес-даа болза амыр-дыш чок хөлзээшкин бооп хуула бергени ол чоор бе? Сактырымга төрөөн суурумдан мени бир-ле өске суурже кыйгырган ышкаш апарган. Оон-на ам бо чурттап орар суурумнун школазынче чалаарга, үрде кара-бажыңга олургаш хосталыр үези чедип келген кижжи ышкаш, ол чалаалганы өөрүшкү-биле дораан-на хүлээп ап, бээр көжүп чедип келчик мен.

Мында ам элээн турумчуп чурттай бердим. А биезги ол билдинмес хөлзээшкиним бир-ле болчаг манаан аныяк кыстың өөрүшкүлүг хөлзээшкининге дөмей болу берди. Ол манаашкын мени хостуг үелеримде бажыңымдан үндүр сывыртай бээр апарган. Суурнун чоогунда алаактарны, ховуларны кезип кылаш-таарынга дыка ынак апарган мен.

Бир-ле хүн суур адаанда мооң мурнунда барып көрбээним алаакка агаарлап чораш, хенертен бүгү бодум көжүй хона бердим. Бо чогум чүү болду? Таанда-ла... Карактарым мегелеп тур боор дээш, долгандыр көргүледим. Кажан борта чораан кижжи боор мен?...

Черле көргеним-не ылап. Элдевин аар... Ол-ла ийи адыр хадың бо ышкаш-тыр...

А дүне хөй-ле элдеп-эзин бодалдарга алзып, удуп чадап аңдарлып-дүңдерлип чыткаш, чүгле даң адып орда кум кынны бердим.

Дүш. Элдептиг дүш. Чүү бооп турары сагыжымга артпаан. Ынчалза-даа чүнү манап, чүнү күзеп чораанымны ам-на билип кагдым. Оттуушкун... азы ынчангы каш чыл бурунгаар дүжээн дүжүмден одунмааным ол бе? Азы...

ОРУК

Эжимниң сээң чоокта чаа чоруткан чагааңны сактып, өөрүшкүлүг хөлзээшкинниң хөй-ле бодалдарыңга алзып, кежээки сырын-биле чаржалаштыр базып ор мен. Ынчалза-даа ам-даа чер ортузу безин четпээн. “Дүрген чедип кел!” Бо одурутларны база катап номчааш, дорттап-дорттап, далажыптым. Чер аразы ам-даа херии.

Хенертен... Оруумда көңгүс чаа ушкан хире чоон дыт чыдыр.

Ооң чамдызы сыйлыгылай берген будуктарында бүрүлөр чүү болу бергенин ам-даа билбейн, ажып бар чыдар хүннүн херелдеринге болгаш сериин сырыңга чассып, хөглүү сүргей саглаңайнып турлар. Чугу сыстып чыдар сыйылган чери, ханы дестелип төгүлген бир-ле коргунчуг улуг балыг ышкаш көзүлдү...

Миннип кээримге, шак ол дыттың чанында сербээдей берген турза-ла турар болдум. Ол аразында дээрниң бүргей хона берге-

нин безин эскербейн бардым. Кайнаар бар чыдарымны сактып келгеш, ол балыгже көрбезин кызыдып, будуктарга илдиге-илдиге ушкан дытты оюп эрте бердим. Кара-кара булуттарның аай-дедир көжүп турары, сактырга-ла бир-ле черже девидеп шуушкан кижилер-даа сагындырар.

Болчажыр черивис чоокшулай бергенде, эжим сен бо угкуй чедип келдиң. Арай ыядыксап, эпчоксунганзыг дидим эвес мен-дилешкеш, аары кончут улут тындың. Та чүге... "Чүнү-ле чугаалап чадап турар кижии боор сен?..."

Сеткилиңниң үүжезинге шыгжап чораан бодалдарыңны чугаалап эгелээриңниң кайызы чорда, хенертен кызаңнаашкын "чыжырт-ла!" диди. Арын-шырайың өскерлип, хуула хона бергеш: "Мооң соңгаар бээр черле келбе! Ам ужурашпас бис. Бистиң аравыста бүгү чүве мооң-биле төнзүн! Ажырбас, үр-даа болбайн ам бир оолдан тып аар сен"— дей каапкан сөстериң ынаар-ла талыгырда чуулган көшке даажы-биле кады кулактарга чаңгыла-нып артып калды...

...Кайыын-на ийик, улдап келген соок хат-биле деңге кудуп келген сутгур чаъска өзээм өттүр чагдырып, шыырныгып, бүгү бодум дидирей хона бердим. Бир-ле улут моң-биле демир улдаан чүве дег, диңмирээшкынниң ырап бар-ла чыдар даажын дыңнап, менден ырап бар чыдар сээң соондан көрүп алгаш туруп калган болдум...

Канчаар чана кылаштапканымны безин сагынмас-тыр мен. Чүгле харын караңгыда бир-ле чүвеге илдиккеш кээп дүшкеш, миннип келдим. Бажым көдүрүп ковайып кээримге, караам уунда демги дыттың балыг чери караңгыда агарып көстүп турду...

Канчаар чана кылаштапканымны безин сагынмас мен. Чүгле харын караңгыда бир-ле чүвеге илдиккеш кээп дүшкеш, миннип келдим. Бажым ковайып кээримге, караам уунда демги дыттың балыг чери караңгыда агарып көстүп турду...

Долчаңмаа ШҮҢНЕЙ

ДАЙЫН

Хаанывыстың чарлыы мындыг: "Бис шынның херектиң талалакчылары, арыг ханныг чон болганывыста, бак кара сеткилдиг дайзыннарывысты ыяап-ла базар ужурулуг бис!"

Чогум оларның херээниң каразы чүдел дээрзин, ооң ужурун черле билбес мен, бистиң холдарывыс база оларны дег, ханда-чинде борашкан-на болгай. Ынчаарга бистиң олардан ылгалывыс чүдел ынчаш? Ынчалза-даа ол айтырыгның алыс дөзүн тывары меңээ, бөдүүн дайынчыга, канчап-даа болдунмас. Мээң херээм чүгле чагыртыр болгаш чаалажыр.

Чүнүң-даа мурнунда дайын шөлүнче эштеримни аъткарыпкаш, оон эгелээш-ле мени кажан дайынче чорударын четтикпейн манал эгелээн мен. Удатпаанда бир эжимниң өлүг мага-бодун эккелген. Шак ынчан далаш сеткилим шала оожургап, бодумга черле ожаа-вайн чорааным эддептиг сезик көксү-хөрээмни бүргөп келген. Коргуушкун болгаш эрес чоруктуң угаан-медерелимде демнежил эгелээни ол боор оң.

Ол болуушкуннуң соон дарый байдал дүшкүүрөп, улуг эргелиглер безин дайын шөлүнче удаа-дараа аъттанып турар апарган. Эрге-дужаалдыглар безин чоруп турар апарганда, тайбың девискээрде чуртталгам бодумга оожургал бербестей берген. Чоорту өлүмнерниң саны шуут-ла көвүдөп, чамдык улуг эргелиг шериглер аар балыгладып алган ээп кээп тургулаан. А мен дег бөдүүн шериглер черле ээп келбес, оларның кемдээшкини чеже-даа аар болза, хаан оларның дедир ээп кээрин черле чөпшээрөвөс болду. Аңаа иштимде хомудап түрзүмза-даа, "Төрзөн чонум дээш чаалашсымза аар, мени хаан кажан-на дайынче аъткарыптар ирги" дээн бодалдар сеткилимден үнмөстээн.

Байдал бир аажок чидигленип кээп, бирде шала оожургап, чамдыкта бистер аштырар чазып, чамдыкта бистиң шериглер уурланыкчыларывысты сындырып, үр-ле дайылдашканнар. А мени дайын шөлүнче салыр-даа хире эвес, харын хаанны кадагалап карактаар даалга берип кааннар.

Бир хүн эң-не чоок эжимниң маадырлыы-биле өлгениниң дугайында медээ келген. Мээң ажыг-шүжүм кызыгаар чок кыннып келген. Канчангаш-ла хаанымны көөрүмге, ооң карактары бүдөө берген тур. Хаанның сүрлүг каржы аажызын көрүп чораан мээң сеткилимге анчыы кончуг апарды. Ол ону эскерип кааны ол ийикпе, мээң эктимге аар холун салгаш мынча дидир:

— Меңээ күчү күштүг шериг баштыңчызы хамаанчок, чаңгыс бөдүүн дайынчымны чидирери безин улуг каража-дыр. Бирде чонумнуң өлүм-чидимин, човулаң-хинчээн көрүп чорааш, дүжүп берипсимзе деп буктуг бодал бажымга кирип кээр-дир. Чок, мен черле ынчанмас мен, ада-өгбелеривистиң шаг-шаандан эртип келген амыдыралы-дыр, ынчалза-даа кым-даа мындыг бужар чүүл бодавайн чораан. Чеже-даа чаалажып чорзувусса, өске чонга мээң бак сеткилим чок, ынчалза-даа ада-өгбемниң өжээни бар. Ол өжээнниң чылдагаанын билбес мен, ынчалзажок аштырар-аштырбас-даа болзумза, черле тулчуушкунну соксатпас мен, адамның чагыы-дыр, эр адым оскунмас мен.

Мен ынчан ол сөстөрниң утказын херекке албаан мен, чүгле дайынга ыяап бирээвис тиилээр ужурлуг деп чүүлдү медереп турдум. Хаанның үнү демгизинден шириин апарды: "Далаш чорук айыылдыг болдур ийин, бодуң бодап көр даан, шериивистиң хөй кезии ооң хайындан кара баштарын черде салып алганнар. Оларны чөмөлээр диведим, олар демисежип турган, оларны хүндүлөп чор, чүгле далашпа, далашпа, оол, далашпа. Ам сээң өйүң-дүр, бистиң чырык адывыс баксыратпайн көр — дээш, мээң

бодалымны өттүр билгензиг — мен дээш сагыш човава, сеңээ идегеп бодумну бодум камнаныр мен, чонум дээш бодумну шыдаар-ла шаам-биле камнап көрейн. А сен өлүрткен шериг баштыңчызының эргезин чедип ап, ооң орнун ээлеп көр, ону чүгле бодуң күүседир сен, болдунар дузаны көргүзөр бис, ынчалза-даа бүгү-ле чүве чүгле сенден хамааржыр, сени көөрүмге, черле анаа эвес, угаан-сарбылдыг хевирлиг оол-дур сен" — деп сөөлгү чагыын бергеш, мени кажан-даа чедип көрбээним орандыва үдеп аъткарыпты.

Баштайгы дайынчы аян-чоруум аажок узун болган. Ооң соонда назынымда бир-ле дугаар аар херек кылдым. Меңээ ол чүүл эң-не улут аарышкы болган. Ооң-на чыдагаанындан-на боор, меңээ улут хуусаалыг шөлээ бергеннер. Дыштанылгам төнмээнде база бирээ ыңдыг херекти кылдым. Улут бурууну бодумга онаап турзумза-даа, артымда чонум болгаш хаанымның ат-алдары, чагыг-сөзү мени бурунгаарлаарынче кыйгырбышаан.

Хенертен оруумга улут моондактар эгелээн. Бир катап амы-тынымдан чарлыр часкаш, кестин кырындан чайлааным база бар. Ол өйдө өлүмден коргар туржук, чонумдан, хаанымдан өршээл дилеп шаг болган мен.

Бодумга бодум бүзүреведим, чаяанымның азырадыкчызы болганым ол бе азы чонумнуң, хаанымның идегелиниң күжү ол бе? Бодумну шымчып тудуп пат болдум, шынап-ла, дириг мен. А мурнумда өске хаанның олуду мени бодунче чалаанзыг, хостуг чаагайы кончуг кылаңайнып тур ...

Мээң идик хевимни дораан солупкан, чиңзелиг бөрт-даа бажымда... чонумнуң өжээни дээш демиселге хаанымның оң холу мен болганым ол ышкажыл!

Өөрүшкү, муңгаралым каттыжып, өжээним өөскүп, арткан шеригни мөөңнөп тургаш, кара сагыштыг удурланыкчыларывысты чаңгыс черге бүзээлеп, өске хаанның бөрттүг бажынче шыгаап келдим. Ол өйдө бистин хаанывыстың кажан-даа төгүлбээн карааның чажы чаагын куду чаржып бадып турду.

Хенертен... ойт, бо чүү чүвел... чүү болу берди?... та кайыын-чүүден чүве улуг-ла сарбагар чүвелер кээп, бисти бөле-хаара туткаш, бодал-даа көрүнөрем, өштүг дайзыннарыс-биле холуй аан... бир-ле чүвеже киир кагтылапкан соонда, чүгле "хак" дээн даашты дыңнап четтигиптим. Дүмбей-ле чүве...

— Хе-хе, кыдыг оолдуң көжү кончуг болдур ийин, улут тураланып канчаарың ол че?

— Ак кижичерле аптар чүве-ле болгай, але...

ЧАҢГЫ

Юрий Дамдинович мындыг байдалда өөреникчилерин бо-ла салып алыр. Оон башка оларның оода бирээзи ыяап-ла шылгарап үнөр турган ийик. Ам ооң сөөлгү идегели — Алдай-оол база-ла ынчаар будалып эгелээн. Таанда мынча ботка ооң күзелинге киир

хүрежилтер өөреникчизи чок болганы ол бе? Бирээзи чоруптаргала, катап чаа кижини өөредип эгелээр, а түңнел чок.

Баштайгы дээрезинде тренер өөреникчизинге чүү-даа ыгтавайн хайгаарап чоруп турган. Ынчалза-даа эртежик хемчээн албас болза, ол мырыңай "бажы-биле кылаштаар" хире апарган.

Юрий Дамдынович ынчан ол дугайында анаа элдээртип чугаалап каар бодаан, ынчалзажок оолдуң аайын тыппаан, элдепинген көрүжү ооң кылыыга дээлкени-ле ол боор, үнү бедизе-бедизе, доңуну кончуг апарган:

— Ынакшыл сени кажан-даа манаар, а хүреш манапас, билдин бе?! Чогум назы-харың өг-бүлө тудар хире четкен чүве бе сээң?! Чүнү бодап тур сен, сен, чогум хүрежир бе азы...

Тренер тааржыр сөстөр шилип чадап, аксын үн чокка азаңнаткаш, хейде-ле столду шаккыладыр соктагылаан. А Алдай-оол башкызының айтырылгарына харыылаар туржук, ооң хорадаан карактарыңче көрүжү угланы бээрге-ле куду көрүп, чадаарда чуңкуузун-даа суйбагылаар. А башкының үнү соксаш кыннырга, столдуң шаккылааны дыңналыр.

Оларның аразынга мындыг чугаа ооң соонда безин ийи-үш-даа катап болган. Айтырыг хүнден хүнче улам чидиг апар чыткан. Ооң-биле чергелештир маргылдааларга белеткел улам күштелип, улам-ла хөй үе, күш болгаш албадаашкын негеп эгелээн. Та спорт-туң дүрүмү ону чайгаар-ла негей берген, та башкызының бүдүү бодап алганы ындыг болган.

Чоорту Алдай-оол тренировка шагы үспестээн. А Чеченаның чаңы чиктии кончуг апарган, бир катап Сашадан четтинип алгаш чорупканы-даа бар. "Хүннүң-не аңаа барып турар чайы чок кижини биле тура-ла кандаай кижил аан.." — деп, ол бо-ла боданы бээр апарган. Алдай-оол хүрешти мурнундаагы дег анаа сонуургап эвес, а харын аңаа сиңнигип, ону чурттаалгазының кол өзээ деп билип эгелээн. А Юрий Дамдынович ону бодундан беш базым ыратпастаан. Ол ийиниң бодал-сеткиди чаңгыс айланып, чүткүл-күзели ырак бедикче угланы берген. Кандыг-даа шаптык, моондак таваржырга, олар херген чалгыннарын черле бадырбааннар. Алдай-оол Чечена-биле канчап ужурашпастай бергенин безин эскербейн барган. Бир катап спорт залыңче далажып бар чыткаш, четтинчип алган чораан аныяк оол биле кысты ужур таварып каар чазып, маңнап эрте бергеш, хая көрнүп кээрге, Чечена биле Саша болган. Ынчан ол ону-даа таптыг бодаар хире эвес болган. Ооң чүрээнде чүү-даа кыймыш дивээнин безин эскербейн барган. Удавас маргылдаа... башкы манап турар... санныг хонук артканда, үе чидирип болбас... шак бүрүзү үнелиг...

Башкы-биле өөреникчиниң баштарынга хүннүң херелдери шонуп, чаа-чаа өзүмнерни үндүрүп кээрге-ле, долгандыр улустарның көрүштери улам өң киир суггарыл, харын аразында чугаалары-биле янзы-бүрү хээлерни немей сырып-даа турган ышкаш. Чалгыннар өссе-өссе, күш-шыдалдыг аныяк оол чаа-чаа бедиктерже үнүп бар-ла чыткан. Ол Россияның чыынды коман-

дазының кежигүнү апарып, улут маргылдаага белеткенири-биле соңгаарга артып калган. Күзели бүткен, аас-кежиктиг тренер өөреникчизиниң чедиинскинин, ооң дугайын, боттарының ужуралдарын улуска бо-ла улут чоргаарал-биле чугаалай бергилээр. А чамдыкта өгленип-баштангаш, хүрежин каап, чоруткан өөреникчилеринге таварышкаш, "далашкан силер" деп чемелээр-даа.

Алдай-оол ол маргылдаага тиелекчи болган деп медээ башкызынга дораан-на чедип, бичии Тывага дыргын тарай берген. Башкының сагыш-сеткили куюмналып, өөреникчизиниң кээр өйүн манап, хүннер санап кирипкен.

Юрий Дамдынович кежээ, ажылының соонда ат-алдары алгаан мөгези-биле болур ужуражылгазын, ооң кандыг аянын болурун даап бодап, иштинде ооң-биле чугаалажып, "химиренип" чорда, хенертен чыжырт-ла кынган. Ырак эвесте мырыңай оон мурну-биле эрткен чаа ак "Жигули" ээр черге "Москвич"-биле хыйыштыр үскүлежип алган турган, ынчалза-даа оларның кайызы-даа дүргени кончуг халдып чорупкан. Хирезин бодаарга, кудумчу чурумун кайызы-даа хажыткан, кайызында-даа буруу бар болган хевирлиг... Кудумчуда байдал демги-ле хевээр, чүү-даа болбаан чүве дег. Чүгле ынаар "Москвичиниң" човуртаан ышкаш, кыжырткайндыр дагжааны дыңналыр. А үскүлешкен черинде та кайызының чүве ийик, фаразының шилдери тоо быдарай бергилээн кылаңайнып чыткылаан. Юрий Дамдынович хенертен болган ол болуушкуннун дугайын бодаар безин чай алынмаанда "Эки башкы" дээн үн дыңналган. Эжен-не бо... Алдай-оол!

Тренер мурнунда чаза-ла хүлүмзүрүп алган турар, өңгүр хептиг оолдун холун тудуп мендилешкеш, хүрежир хевис кырынче чагып-чагып салып үндүрүп турганы дег, ооң ооргазынче часкагылаан. Ол амыраанындан сөстөр тыппайн чаактарында сыгыгларын улам дырышкайтыр хүлүмзүрбүшаан, өөреникчизиниң күдер, узунзумаар дурт-сынын магадап:

— Оо! Шала бедий-даа берген ышкаш сен, Алдай — дээш, аңаа дужааштыр туруп деңнешкилээн-даа. Алдай-оол анаа-ла каттыргаш, башкызының бажын ажыр бурунгаар харанырынга-ла өй. А башкы өөрээнинден ону-даа эскерер хире эвес, харын үнү аныаксыш кыннып айтырган:

— Кажан келдиң че?

— Мындаа-ла — дээш, Алдай-оол эктинде чораан ак чүгнү үре каапкан, — Башкы, мен... ыы... чайжок мен ийин... чаңгыстар-биле...

Юрий Дамдынович сактырга, ооң чүрээн орта бир-ле чүве "чык" кылдыр үскен ышкаш, арнында чырып турган хүлүмзүрүү, тоо быдарадыр буступ, өжүп калган. Ооң арны изиш кыннып, "ийе-ийе" деп, бажын согаңнаткылааш, багайтыыр хүлүмзүрээн. Ынчалза-даа ол хүлүмзүрүг көзүлбээн, чүгле элдепсинген карактары чивецнээн. Ынак өөреникчизиниң дугайында чаагай бодалдарының бузундулары ооң бүгү мага-бодунче аарышкылы аажок кылдыр кадалып киргилей берген. Алдай-оол "Че башкы, ыңдыг-

дыр че" — дээш, чииги кончут кылаштап чоруптарга, башкы ооң соонче, көрнүп кээр ирги бе дээнзиг үр-ле көрүп турган. Чок, ол хая-даа көрнүр хире эвес. Дүргени кончуг ырап бар чыдар өөреникчизиниң соондан: "Че, эки хөглээр сен, чедиишкиннерлиг бол" — дээн, башкының үнү човуртаан чүве дег, сириңейнип чыдып калган. А чүрээнге чүге-ле ийик, демги эрги "Москвичиниң" кыжыраан даажы анчыы кончут кылдыр чаңгыланып-ла турган.

Мерген ХОМУШКУ

ХАНА

Кара хана...

Төнмес-батпас, кыдыг-кызыгаар чок кара хана... Мурнунда, кыдыында, артында — долгандыр — кара хана... Хүн бүрүдө ону бүргээн кара ханага ол чажындан-на чаңчыгып калган, оон өске чүү-даа көрбээн. Бажыңының иштинге аай-дедир кылаштаарга, билбес улус ооң карактары көрбес дээрзин көңгүс эскербес — ол хире чаңчыгып калган. Чүглө харын ында-хаая кандыг-ла бир эпчок сөстен азы каткыдан ол хенертен хомудап, муңгарай хонуп азы кылыктаны бээрге, бажыңның ханалары, өрээлде стол, сандайы, орун-дөжээ бир-ле билдинмес амыдыралдыг дириг амытаннар дег, ыңай бээр шимчеп турар ышкаш апаар. Бодаарга-ла ооң сеткилиниң хөлзээшкени долгандыр бүгү чүвеже дамчып турар ышкаш. Ынчан ол хензиг када дирлип келген бажыңының ханазынга азы "өскээр шимчеп чоруй барган" столдуң азыынга үзе каапкаш, элээн-не үр бир-ле чүвени топтап көргензиг, кичээнгейлиг дыңнаалап тургулаар. Дыңнаалап...

Ол кара хананы өттүр дыңнаалаардан башка, ону өттүр көөр харык бар эвес...

Кара хана... Амыдыралдың бүгү-ле овур-хевирлерин, өң-чүзүнүн ооң көрүжүндөн дуглап, чажырып чоруур кара хана... Ынчалза-даа... Ынчалза-даа ооң кымга-даа ыттавазы бир улут чажыды бар. Бодунуң бажыңының болгаш долгандыр турар делегейниң билдинмес чажыт чуртталгазы дег, ооң база-ла кымга-даа билдинмес чажыт чуртталгазы бар. Ол чуртталга дүне эгелээр. Кажан ол удуй бээрге, мурнунда кара ханага бир-ле хуулгаазын эжик көстүп кээп, чайгаар-ла ажыттынып, карак чылчырыктаар чырыын ооң кырынче чажып, ынаар, хана артынче чалай бээр. Ол эжикче ушкан-даа чүве дег, чииги кончут салдап кирип-ле каар. А оон... ооң соонда болуп турар бүгү-ле чүве — ооң кымга-даа ыттап болбас чажыды, эгээрттинмес улут аас-кежи. А оон оттуп кээрге, база-ла биеэги-ле кара хана... Ынчалза-даа ам ол кара ханаже коргуш-даа, муңгарал-даа чокка көрүп, шыдаар бир-ле күш ооң чүрээн, сеткил-хөңнүн долуп келген болур. Ынчалдыр-

ла бо кара ханага болгаш ооң артында дойлуп турар чуртталгага уаур туржуп шыдаар апарганы-даа ол. А бир эвес кажан-бир шагда оон күжү төнүп, могай берзе, чүнү кылырын шагда-ла шиитпирлеп алган. Удуп чыдып алгаш, хуулгаазын эжииниң ажиттынарын манап алгаш, хая-даа көрбейн ынаар ужуп кире бээр. А оон... оон бо амыдыралдың кандыг-даа дааш-шимээни, кандыг-даа кыйгызы ону дедир кый дээр болза, ол ооң меге азаашкыннарынга бүзүрөвейн, бодунуң аас-кежиктиг оранынга ол-ла хевээр артып каар чадавас...

КАЛБАК ЧОГААЛ

КЫЗЫЛ-ЭНИК КУДАЖЫ,
ТР-ның Улустуң чогаалчызы

БАЛЧИЙ-ООЛ БАШКЫ

(Очерк-эссе)

Кижини эртем-билигже уштап-баптап каан башкызы бүгү назыда уттундурбас, ада-иези-биле дөмей болур дээрзин кымга-даа тайылбырлаан херээ чок боор. Мээң ындыг башкыларымның бирээзи Балчий-оол башкы чүве. Оон өске ат-сывын билбес мен. Бистер, ооң өөреникчилери, ону ол шагны-биле анаа-ла "Балчий-оол башкы" дижир турган бис. Өске башкыларны база: Көк-оол башкы, Кавай-оол башкы, Уйнукай башкы, Дүкежик башкы, Прокопьева башкы. Сөөлүндө дыңнаарымга, ТАР ССРЭ-ге каттыжа бергенде, Балчий-оол башкы Константин деп аттыг апарган чораан. Үе ындыг турган.

Ынчан 1938 чылдың августуң төнчүзү. Ол чылын Ийи-Талдың Чээнекке бир ай өөрөнгөш, чайлаг школазын дооскан мен. Күзүн аалдарывыс Улуг-Хем унунга көжүп келгенде, сумунуң пионер отрядының даргазы Чамзырың чедип келгөш, мени ам Шагаан-Арыгга өөренир сен деп мындыг. Бичии кижини ындыг ырак черге канчап сургуудулар сен дээш, авам ыглап орду. Чүгө дээрге, мен авам-ачамның эр кара чаңгыс оглу-ла болгай мен. Ооң-на чылдагаанындан ынчага чедир авамны эмер турган мен. Оомну өске улус, ылаңгыя өөрүм оолдар көрүп кагза, кочулай бээр дээш, чажырар кижини мен. Ам канчаар, улус көрбес черде хараганнар аразынга авам хөөкүйнү сөөлгү катап ээп алгаш, школаже чорупкан мен.

Шак ынчаар авам-ачам-биле байырлашкаш, сактырымга, кайы-бир оран дүвүндө ырак Шагаан-Арыг деп хоорайже аъттаныпканым ол. Чамзырың даргавыс ол дораан бел-оруктан машина доскаш, бисти аңаа олуртупкан. Өөрүм Багыт-оол, Бавуу-Сүрүң сулгар чүве.

Машина деп хуулгаазын оттуг-тергеге бир-ле дугаар олурганывыс ол. Куруг чычаанның кырынга туруп алырывыска, хатсалгын сиилээр чүве болган. Меңээ ол безин улуг эртем ышкаш сагындырды.

Орук ара Хайыракан дагны магадап бараададывис. Оон Улут-Хемче кирген сүүр энгивезиниң бажында кызыл тук киискип турар чораан. Сөөлүндө бадып-чоктап турумда, ол агартыр оңуп калган турар чүве. Оон мырыңай сывы арткан, сөөлүндө ол шуут чиде берген. Ындыг кадыр сүүр бажынга кызыл тукту та кым аппарып кадап каан чүве? Билдинмес. Мынчага дээр ынаар кижита үнген, та үнмээн?

Кежээликтей Шагаан-Арыг хоорайга хап кирип келдивис. Ооң бажында ийи каът улуг ак бажыңның бараанын Хайыракан арт кырындан-на көргөн бис. Ону өрт шерииниң турар чери деп, сөөлүндө билип алган бис.

Чолаачы бир-ле улуг бажың чанынга машиназын доктааткаш: — Дүжүңер, чурттаар чериңер бо-дур — деп чугаалады. — Интернат!

Ындыг сөс дыңнап чораан эвес, интернат деп чүү боор деп, аайын тыппайн бодап турдуvus.

Ол аразында аъттыг тергезиниң кырында сыдырык хаайлыг улуг-ла ак дириг амытан салып алган орус ашак-кадай эрти. Оозунун семизи-даа кончуг, малгаш-баларга борашканы-даа аажок, алгы-кышкызы мырыңай кедергей, хыйыңайнып, кыргырткайнып-ла чоруур. База сөөлүндө билип алган бис, ыт-хаван деп амытан ол болган.

Дидимненип алгаш, ол интернат деп черинче кирип келдивис. Эжен-не бо, чырыы дээрге, ана шуут карак чылчырыктаар чүве. Өрээлдерниң дээвиірлеринде кылагар шил сыңыйлар аскылап каан, олар ынчаар чырыдып турар болду. Сайгылгаан деп чүвези ол болган.

Өрээлдерни шуптузун кездивис. Чаңгыс-даа кижичок. Ам канчаар, даштыгаа үнүп келдивис. Дөрт-беш орус аныяк оолдар, кыстар четтинчип алган өрү шиглиг бар чорлар. Та канчап ынчаар өөренип алган улус, буттарын шупту деңге базып чордулар. Ортузунда оол дөрт кырлыг, херлип-көстүп кылаштаар улуг курт дег, дырышкак, шокар хааржак хевирлиг хап тудуп алган, оозун чаза-ла шөйбелзэн чор. Ону ынчаар кичигелзэн тудум, ооң ырлаары дам баар чорду. Эдер-хааржак деп чүве ол болган.

Оон чаяан бооп, чанывыска тыва кижичедип келди.

— Бис сургуулдар-дыр бис. Мырыңай чаа дүштүвүс. Интернатта кым-даа чок-тур — деп, шала улуувус Багыт-оол ол кижиге чугаалады.

Ол кижитурган:

— Клубта бо хүн киңо келген. Хамык сургуулдар ында барган. Силерни халас кириптер. Дүрген халчыңар. Бо эдер-хааржактыг улус база ынаар баары ол-дур. Олардан чыда калбаңар — диди.

Салчыплаттывыс. Дораан келдивис. Клуб дээр чериниң чыры-даа кончуг, кижиге бажы кизирт. Амдыы ол эдер-хааржактыг оол көстүп кээрге, хамык улус амыраш диген ышкаш болду. Кижиге бүрүзүнүң аксы-ла бо: "Ваня, Ваня". Оон улус сандай эккеп бээрге, күжүр эр эдер-хааржаан үңгериң алгаш, оозун аай-дедир нугуп-ла эгеледи. Ол боду база хилинчектенип олурду — оң будун көдүрүп, базып, чамдыкта дала берген шимээн чок баар. Аныяктар эр-кыс кылдыр тутгунчуп алгаш, бөөлөдөнчип кириптилер. Та канчап баштары тений бербес улус, кайгап ханмаан мен. Хейделе, ырак ийинде турган мээң бажым дескинип турду.

Ынчан сайгылгаан чивеш кыннып каарга, кижилер салдын-чыпкаш, иштиги эжикче шуужуптулар. Улус уурук-сууруктап кирип-ле тур, кирип-ле тур. Кижиге болганы даңгаар-ла бичии саазын көргүзүп эртер чорду. Эжикте турган аныяк эр оларның бир-ле черинден ора соп каап турду. Ол агбагар баштыг эрни клуб эргелекчизи Көк-Хевек деп кижиге диштилер.

Улуг улус дөгере кирген соонда, даңгаар-ла бичии уруглар, оолдар артывыс. Кезек манап тур бис. Чырык ам ийи дугаар чивеш диди.

— Сургуулдар, кириңер! — деп, Көк-Хевек чарлай каапты.

Бистер сөктү-ле бердивис. Бисти ында хере азып каан улуг-ла ак пөс баарынга, шала кырынга олуртуп кагдылар. Аткаар көөрүмге, улуг улус сандайларда олурарлар чорду. База ынаар дөвүн хана бажында ийи үт чырып көстүп тур. Кино деп чүвени оон көргүзөр деп, улуг оолдар чугааладылар. Бо кандаай чоор, ак пөске үнөр диштилер чоп деп, кайгап ордум.

"Чапаев" деп кино үнөр диштилер. Оң дугайын мурнунда-ла Кызылга чораан кижилерден дыңнап шаг болган мен. Ол дээрге, кончуг аядын мунупкаш, эгиннеринде кара тонун эстеңнетпишаан, актарны селемези-биле кыргый шаап-ла турар маадыр деп дыңнаан мен. Ынчаарга Чапаев ол бичии үттен канчап аятыг үнүп кээр кижиге боор деп, бажым ирип-ле олурдум. Ханга канчап халдыр, сандайларда база улус бар-дыр? Ынчап олурумда, сайгылгаан үш дугаар чивеш дээн соонда, ак пөске кино үнүп-ле эгеледи. Кожактыг аягтарлыг тергезинден Чапаев пулемет деп боозу-биле тарбыдадып-ла чор. Боо аксы менче углап кээрге, бажымны ол-бо талаларымче былдадып, алдыртпайн олур мен. Ынчан хөңнүм булганып, хамык чүве кырымда-ла келди. Үр шыдашпаан мен, бажымда калбак бөргүмнү ушта соккаш, ынаар мөйтүледир кузуп-ла ор мен. Оң соонда кинону орта көрбээн мен, аңаа-ла караам шийип алгаш ордум. Кино дээрге, хей чүведир, кижиге кускузу кээр, моон соңгаар черле көрбөс мен деп иштимде даңгырагланып олурдум. Кино соонда бөргүмнү кускум-биле катый кудумчуже октапкан мен.

Оон хөй сургуулдар-биле кады демги интернат деп бажыңы-выска келдивис. Аңаа дазылгалар деп адаар хөй өрээлдер кезип, бажым тенип тургаш, кады келген ийи эжимни база чидирип алдым. Толчан дээр бөкпек оруннар шупту ээлиг, чааскаан арткан

мен. Ынчап турумда, аас-кежик бооп, база орун чок ийи оол тыпты берген. Чугаазындан элдээртиримге, олар мурнунда-ла борта өөренип турган ышкаштар.

Оларның бирээзи тургаш:

— Башкылар бажыңга баар-дыр — диди.

Думчукка тулганда, бызаа сугжу дээн ышкаш, мен база улаштым.

— Башкылар биске оруннары тып бээр ыйнаан.

Шынында башкылар бажыңы деп чүвени билир эвес мен, та кайда чүве. Ол бажың мырыңай ырак эвесте болду, чүгле кудумчу кештивис. Оон шала улуувус бир эжикти соктады. Эжиин соктаарга бажың ажыттынар боор чүве-дир аа деп, элдепсинип тур мен. Шынап-ла, эжик дораан ажыттына берди. Сайгылгаан чырытында баарывыста тас кара баштыг, кара мончарлыг, кара чүвүрлүг, карак таяр ак хөйлеңниг, согун дег, дорт сынныг, чиңгежээк аныяк эр тур.

— Чүге чор силер, оолдар? — деп, ол кижии аажок эвилең айтырды.

— Интернатта чаңгыс-даа хос орун чок, ынчангаш чор бис, башкы — деп база-ла улуувус бисти төлээледи.

— Адыр — дээш, ол башкы иштики өрээлче кире берди.

— Демги оол ыя аразында биске сымыраның четтигипти:

— Балчый-оол башкы...

— Башкывыс ам кара хөректээш кедипкен үнүп келди. Оон хевирлиги мырыңай дам-на барды. Ындыг онза кижии черле көрүп чорбаан мен!

Бөгүн каш-ла шак дургузунда бүдүн өртемчейни эргипкен ышкаш, дыка-ла хөй чүүлдерни көрүп четтиккен болгай мен. Ынчалза-даа машинаны-даа, Хайыракан кырында кызыл тукту-даа, талыгырдан көстү бээр өрт бажыңын-даа, интернатты-даа, сайгылгаанны-даа, ыт-хаванны-даа, эдер-хааржакты-даа, бөөлденишкен кижилерни-даа, Көк-Хевекти-даа, кинону-даа Балчый-оол башкының чараш арын-шырайы, чараш дурт-сыны, чараш кылажы, чараш идик-хеви шуут чидир басыпты. Ол онза кижиниң үлегер-хевири ынчаар-ла бүгү назынымда артып калган. Балчый-оол башкы!

Мени башкывыс бир улуг оол-биле хойгаштырып калды. Оон адын Сержии дээр болду. Чугаалажы-чугаалажы келиривиске, ол Хендергеде төреливис Кызыл-Карак ашактың оглу болду. Ол ирейниң угбазы Чаштыг-Кадай мээң хирним кескен чүве. Кырган-авамның чогу адын адавас кижии мен. Ужур-чурум ындыг.

Беш-адды хонук ынчаар чурттап турумда, орун-дөжек тыпты берди. Хирези, дургуннаан оолдар орну боор. Ынчан ол дээрге, анаа чүве-дир. Школага келген, өгленир назы чеде берген аныяктар сырынналдыр ырлажып-ырлажып, чаңгылай бээр турган.

Оларның кожамыктары мындыг хевирлиг:

Черим болган, чуртум болган
Чеди-ле өрээл школаны.
Чемим болган, аъжым болган
Чеди калбак ногаан дептер.

Дүдүскектиг тайгам сактып,
Түрөп чоруур апарган мен.
Дүнө боорга, сени сактып,
Дүжөп удуур апарган мен.

Шыны херек, баштайгы чылдарда Балчий-оол башкыга башкылатпаан мен. Чүгө дээрге, ол үстүкү класстарга ажылдап турган. Үстүкү класстар дээрге-ле, эге-чада школазының үш-дөрт дугаар класстары-дыр ийин. Оларга Дамба-Даржаа, Хуурак, Бапык, Дажы-Дамбаа (сөөлүндө артистер), Уйнуk, Саа, Сазаа, Лаандык, Ымый-оол, Болдашкын, Аңгыр-оол (шупту башкылар) болгаш өскелер-даа өөренип турган. Оон ыңай бир класска чаңгыс башкы ажылдаар, бүгү эртемнерге өөредир чүвө. Балчий-оол башкы өөредилге эргелекчилевишаан, даңгаар-ла дөрт дугаар класстарны доостуруп турган.

Ийи-үш чыл болганда, мен база үстүкү класстарже чоокшулап келген мен. Ынчан Шагаан-Арыг эге-чада школазы чеди чыл школазы апарган, а Балчий-оол башкы директорлай берген.

1941 чылда Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелээн. Ынчан дөрткү классты дооскан турган мен, күзүн беш-дугаарга өөренип эгеледим. Оон-на янзы-бүрү эртемнерге аңгы-аңгы башкылар келир апарган. Орус дыл база өөренип эгелээн бис. Балчий-оол башкы биске ТАР төөгүзүн башкылап турган. Ооң ол эртемни билири-даа кончут, тайылбырлаары-даа солун, ынчангаш ол кичээл үргүлчү болур болза деп, аажок күзээр турган мен. Ылаңгыя амбын-ноян Агбаанның (чон ону Чиртек-Демчи дижир) Хас-оол деп аратка канчаар бооладып каанының дугайын Балчий-оол башкының тайылбырлап турганын ам-даа утпаан мен. Ол дугайында шии безин сомалап органымны сактыр-дыр мен. Сөөлүндө дыңнаарымга, Мунзук артист төөгүлүг болуушкун дугайында "Кургудайымны үзе боолапты ышкаш, кадай" деп, шии бижээн болган. Чогум ону сценага көрбээн мен.

Чиртек-Демчи дугайында чоннуң ырын Балчий-оол башкы дыка аяныг чугаалаар чүвө:

Чиңге-тараа соктап каан-дыр,
Чиир сен бе, чивес сен бе?
Чиртек-Демчи кыйгырткан-дыр,
Баар сен бе, барбас сен бе?

Улуг оолдар ону дораан-на өскертир кожааттап алганнар болгай:

Барба тараа соктап каан-дыр,
Чиир сен бе, чивес сен бе?
Балчий-оолу кыйгырткан-дыр,
Баар сен бе, барбас сен бе?

Тенектенирге, оларны директор кижн кыйгыртып-даа турду ыйнаан, хүлээлгезин канчаар.

Дайынның кадыг-дошкун чылдары кидин түлүк. Шагаан-Арыгның орус чурттакчыларындан шериг назылыг эр хиндиктиг кижилер артнаан, Байкаловтар, Кураевтер, Крыловтар, Шахматовтар, Дуровтар дөгөрезн фронтуже чорупкан. Үр-даа болбаанда, кудумчуларга хол-буду чок, хөрөктеринде орден-хавыяаларлыг кижилер көстүп турар апарган — мындыг чүве.

Үеиң негелдези ыйнаан, ынчан даңгаар-ла дайынчы ырлар ырлаар апарган бис. Чапсарларда холдарывыстан тутгунчупкан, мынчаар бадырып-ла турар бис:

Дарга чаа келзе деп, ырлажып турдувус,

Дайын дээрге бөгүн эгелээн-дир.

Дайынчы үе чайлаш чок чедип кээрге,

Дадай чокка күштүг ырап тур бис.

Оон орустап: "Если завтра война, если завтра поход" деп база ырлажыр бис. Ону демги-ле оолдар мынчаар кожаттаарлар:

Өшкү завтра война, өшкү саап тура хондум,

Өшкү дээрге бөгүн төрүлкен-дир.

Ону дыңнааш, Балчый-оол башкы оолдарга анаа-ла мынча деп чугаалап каар турган:

— Ынчап болбас, оолдар, дайынчы ырны кочулап болбас.

Оолдарның ыды чиде бээр. Директорнуң чугаазы биске дүрүм турган. Черле ынчаш Балчый-оол башкының ажынын-хорадан чораанын кажан-даа көрбээни мен. Херек апарганда, өөреникчилерге кончуг маажым үн-биле билиндир чугаалап каар кижн. Ооң-биле болур. Директорну башкылар-даа, өөреникчилер-даа кедергей хүндүлээр турган.

База-ла дайын үезиниң салдары боор, ол үеде кижилер аажок шеригзиир, спортка ынак турган. Амгы шаг болза, Балчый-оол башкы тулган спортсменнерниң бирээзи турар ийик. Ол волейболга-даа, футболга-даа кедергей ойнаар турган. Турникке туттунуп турда, ужар куш-ла. "Сорунза" долгаарда, баг курлар-биле холдарны демирге быжыглай шарып алыр чүве болгай, а Балчый-оол башкы ындыг магадылал чокка бөөлденир. Сөөлүнде бодап чоруурумга, "солнце" деп орус сөстү "сорунза" деп турган улус болдувус. Турникке хол бажынга 360 градус бөөлденирге, хүн хевирлиг бүдүн тырыкы апаар болгай.

Балчый-оол башкы хаакка база кончуг маңнаар турган. Кара боолаары база кончуг. Тевектээнде мырыңай салдыкпас, ону санаар дээш кижн чалгаарай бээр. Бүгү чүүлдерге дески башкы турган-дыр ийин.

Директорнуң аалының херээжен ээзи аптека эргелекчилеп турган. Кончуг чараш аныак херээжен кижн чүве, арын-шырайы-даа онза, хеп кедери-даа онза, ашаа-ла олчаан. Улуг оолдарның мынча деп чугаалажып турганын бо-ла дыңнаар мен: "Бо хоорайда

эң чараш кижилер, херээженнерден — Дүкежек башкы-биле Балчый-оол башкының аалының ишти". Мен чайын авам-ачамга мынчаар чугаалаарымны ам-даа сактып чоруур мен: "Балчый-оол башкы дыка онза кижиге боор, кадайы база. Иелээн-иелээн "МОПР" ("Револүсчуларга дузалаар бүтү делегей организациязы"), "Кончуг эки адыгжы" деп демдектерлиг. Мону бодаарга, Балчый-оолдар эки спортсменнер-даа, идепкейлиг патриоттар-даа чорааннар-дыр. Олар бот-боттарынга кедергей-даа таарышкан улус. Балчый-оол башкының аалының ишти сөөлүндө база башкы апарган дээр чораан.

Бо ийи кижиниң хеп кедип билирин бичиимден-не магадаар ийик мен. Улуг орус чогаалчы А. П. Чеховтун чугаалап кааны-ла ояар: "Кижиде бүгү-ле чүүлдер чараш болур ужурут: арын-шырайы-даа, угаан-медерели-даа, идик-хеви-даа". Кеттинип билири база уран чүүл-дүр. Ынчангаш Балчый-оолдарны бедик культурлук кижилер деп билир мен.

Бир катап школага мындыг чугаа тарай берген: "Балчый-оол башкы Кызылче өөренип чоруй барган". Мен дээрге, барып-барып башкы кижиге, барып-барып директор кижиге база өөренир чүведир аа деп, кайгап турган мен, ам кандыг эртемге чүве ирги? Үр болбаанда башкывыс чедип келген.

Хамык ужур мындыг болган чүве-дир. Дайынның баштайгы чыдарында школаларга шериг херээниң башкылары турбаан. Балчый-оол башкы ынчангаш аңаа өөренип чораан кижиге болган. Сөөлүндө бистиң школавыска улуг лейтенант Каң-оол деп шериг башкызы чедип келген. Ол дээрге, улуг эртем-сургуул чок-даа болза, аттыг кижиге-ле болгай, шылгараңгай педагог Макаренко-ла. Школаны ол каш хонуктар иштинде-ле барык-ла шериг казармазы кылдыр хуудурупкан. Ол дугайын "Каң-оол шериги" деп улуг очеригимге шагда-ла бижээн мен.

Директор хүлээлгезинден, төөгү башкылаарындан аңгыда, Балчый-оол башкы биске "Шеригниң иштики албанының дүрүмү" деп эртем өөреди берген. Ону бичии пионер-даа, улуг ополчен-даа сургуулар деңге өөренип турган.

Бир катап шериг кичээлинге Балчый-оол башкы мени тургузупкаш, мындыг айтырыг салды:

— Далай флодунуң шериг албанныгларының кудуку чадазының дужаалдарын адап көрөм.

Шериг кичээлдеринге дорт кылдыр туруп алгаш, кыска кылдыр харыылаар чүве болгай, санап-ла эгеледим (эрги угааным-биле сактып тур мен, ам чазып турарым база чадавас):

— Матрос, улуг матрос, бирги чергениң старшиназы, ийиги чергениң старшиназы, үшкү чергениң старшиназы.

Башкы улай айтырды:

— Ортумак чаданың дужаалдары чүл?

— Лейтенант, улуг лейтенант, капитан-лейтенант.

— Дээди чаданың дужаалдары?

— Контр адмирал, адмирал, вице-адмирал, флот адмиралы.

Мени ынчаар билир деп бодаваан боор, башкым артында өөрүшкүлүг каттырыпты:

— Олур! Кончуг эки!

Ол шагда демдекти сан-биле салбайн турган.

Башкым ынчан мени ополченнерге безин үлегер кылдыр мактан адап турганынга дыка-ла өөрзөн мен.

Ол үеде өөредилге чылы школаларга май бирде доостур турган. Улаштыр ада-ие хуралы болур, түңнелдерни үндүрер, эки өөрөнгөннерни адаар. Мен чылдың шаңнадыр турган мен. Балчий-оол директорнуң холундан бир ном азы беш кыдырааш алгаш, аажок-ла амыраар ийик мен.

Школадан чангылап келгеш, аалдарывыска каш хонгаш-ла, часкы тарылгаже кириптер бис. Аът, шары бажы мунар, улуг-ларывыс андазын тудар.

Бир чазын тарылга чаа-ла эгелеп турда, суму даргазы Хойтпак-оол (ол ачамның кады төрзөн дуңмазы чүве, сөөлүндө Хову-Аксының кобалът тывыжын ажытканы дзэш Сталинчи (Күрүне шаңналдың лауреады болган) бир киж и эдертип алган бистиң хову турлаанга аъттар мунган чедип келди. Көөрүмге, Балчий-оол башкы, арным изиш диди.

МЧАЭ даргазы мзэш ачам улусту чыып бээрге, суму даргазы мынча диди:

— Биске тарылга эрттирип Балчий-оол дарга чедип келгендир. Башкы кижини дарга дээрге, мзэш дылымга, доора чудук дег, черле эштешпес болган. Ол-даа канчаар, школа база удуртуп турар киж и боорга, Балчий-оол башкыны Ийи-Тал сумузунче сур-гакчыладып чорудупкан бооп-тур.

Бичии хурал үезинде ам Балчий-оол дарга кымның-даа угаа-нында чок, элдептиг санал үндүрүп келди:

— Бүгү херекти дайын байдалынга чагыртыр, тарылганы бедик агротехниктиг деңнелге кыска хуусаада доозар. Ынчангаш хүндүскү болгаш дүнеки деп ийи ээлчегге ажылдаар.

— Ол-ла дораан чаа чурум тургустунду: улуг улус дүне ажыл-даар, бистер ышкаш, шала бичии кижилер — хүндүс. Шак мын-чаар, Балчий-оол башкының ачызында дүн-хүн чок ажылдап тургаш, бистиң МЧАЭ тарылганы он хонукта доозупкан. Мурнунда болза, алды ай чаазынга чедир, мал-маган чайлагларже боттары чаза таварып үнгүже шөөр чүве болгай.

— Балчий-оол башкы Барыкка үргүлчү өөвүске турар чүве. Мен оон аъдын өртээр мен. Авам, ачам суглар ынаар хой өлүрген, хойтпак тиккен-даа турарлар-ла. Мен ынаар черле барбас мен, ол шагда өөреникчи киж и башкызын ынчаар хүндүлээр турган.

Ынчан Ийи-Талга үш МЧАЭ бар чүве: Барыкка, Оттук-Дашка, Сенекке. Балчий-оол башкы биске ийи-үш хонупкаш, чиде бээр турган. Ол үеде оон өске МЧАЭ-лер кезип турганы ол боор.

Ол чазын Балчий-оол башкының тевиинде эрестиг ажылдаан бис. Түңнелинде, Ийи-Тал сумузу Кызыл тук-биле шаңнаткан. Ынчангаш ынак башкымны чүгле улус өөредилгезинге эвес, ажыл-

агыйның өске-даа адырларынга улуг организакчы кижиге деп хүндүлөп сактып чоруур мен.

Бо бүгү-биле чергелештир мээң амыдыралымга болган база бир мындыг таварылганы Балчий-оол башкымга улуг өөрүп чет-тиришкин-биле бажымда шыгжап чоруур мен.

Мен школага өөренип тургаш, дың чаңгыс катап дургуннаан мен. Ол 1943 чылдың эгезинде болган. Ийи-Тал чурттуг өөрүм-биле кады кышкы дыштанылгада дөрт-беш кижиге шупту хаактар-лыг чаныпкан бис. Кедергей-даа соок кыш турган. Хайыракан ховузунга халчыл олурувуста, чаактарывыс үжүп, агарып чаштап-ла турду. Ынчап чораш, дүн ортузу хиреде суур чанында аалдарга чедип келген бис. Ооң эртенинде Чэзек кыштаанда аалымче чана берген мен.

Каш хонук дыштанылга билдиртпейн эрте берген. Ачам мени Шагаан-Арыг чедирер дээш, белеткенип турду. Ынчан ачамга медээ келген: "Кызылга намның XIII Улуг хуралы болур". Ачам ооң төлээзинге соңгуттурган кижиге бооп-тур. Ындыг янзы-биле ийи чорук каккылажы берген.

Ачам дээрге, хейде дүүрөп, аайын тывынмай-на тур. Кайызы-даа чугула херек. Ачам мынчаар шиитпирлеп алды: баштай мени Шагаан-Арыгга чедирер, оон өттүр Кызыл чоктаар. Чугаалаарга-ла белен, кыштын соогунда шанактыг аъттыг кижиге узун болгаш белен эвес орук. Бо шагда ышкаш, машина-балгаттыг чүве болза, ында чүү боор.

Ынчаар дүүрөп турувуста, база каш хонук эрте берген. Оон ам даарта-ла дүн ортузунда чоруптар дээш, ачам аъдын безин ырадыр өртевейн, баглаашка сула каап берди.

Кежээ мүн ижип олурувуста, даштын ыт ээрген соонда, өггө хар-хыраа апарган ийи кижиге кирип келди. Бирээзи — биеэги-ле суму даргазы Хойтпак-оол, өскези... Балчий-оол башкы. Арным ам база езулуг-ла изиш дээрге, ооргамны куду соок дымырааштар маңнажып баткаш, эжектеримден салчыл үнө бердилер. Бичии озалдай бээримге, артында директор башкы мени сүрүп келгени ол-дур. Мээң коргарым-даа кончуг, ачамның амыраары-даа кончуг — шуут Кызыл чоктаар-дыр мен, экизин деп бо ыйнаан. Ачам-даа, суму даргазы-даа Балчий-оол башкыны ам эки таныырлар болгай, ол эрткен чазын борта сургакчылап турду чоп.

Хонуп алгаш, ачамның дүүн чугаалап турганы ышкаш, кыштаавыстан дүн ортузунда үнүпкен бис. Ачам Балчий-оол башкының шанаанга ийи хой эъди салып берди. Авам-ачамның олары күстен-не аңмаарга белен чыдар чүве ле болгай.

—Бирээзин сургуул столоюнга, бирээзин—бодуңарга — деп, ачам Балчы-оол башкыга чугаалады.

Оон даң кажарарып орда, Ийи-Тал суурнуң кедээзинге хап келдивис. Ынчан суур-даа чок чүве ийин: дөрт борбак бажың бар, бирээзи—суму чагыргазы, өскези—садыг, арткан ийизи—улааны-булуң, эмнелге.

Бел-орукка келгеш, үш чарлы бердивис. Хойтпак-оол дарга суурже кире берди, ачам Кызылче шыгырадыр шошкудуп чоктады, бис Балчый-оол башкы-биле иелээ Шагаан-Арыгже бадыпкан бис.

Орук дургаар чүнү-даа чугаалашпаан бис. Хүн үнүн кээрге, мен кышкы дээрниц ол кылчайган одунче көрүнү алгаш, шырынга берген шыгырт олур мен. Башкымдан ам-даа сезинмишаан мен. Баргаш чүү дээр ирги, кончуур ирги бе? — орук дургаар байгы-ла бодалым ол.

Хире-хире болгаш, башкым айтырып каап чорду

Доңуп чор сен бе?

Чеже-даа соок болза:

Чок — деп, каар мен.

Чамдыкка шанакта дүшкен, элээн кылаштажып каап-даа чордувус. Оон база-ла доң орукка сыыладыр шошкудуптар бис. Школаның шилги аъдының семизи аажок мал-ла болгай, могаар-турарын ол кайын билир. Ону директорга Докпак завхоз шанактап берген болгай аан деп, иштимде бодап чордум.

Шагаан-Арыгга улуг дүш эртпээнде чедип келген бис. Башкым мени кончувады-даа, чаңгавады-даа.

Школа чанынга шанактан дүжүп чыдырымда, башкым меңээ каш сөс чугаалады:

— Тенек оолдар өттүнме, өөренириң эки болгай, моон соңгаар чанаттава, Кызыл.

Балчый-оол башкының ол, коргулчун дег, аар, халта тараа дег, салам сөстери угаанымга таңмаланып калган. Ол олчаан черде чанаттап көрбээн мен.

"Чанаттаар". Ол шагда "дургун" деп сөстү багай деп санаар чүве. Чүге дээрге алдан-маадырларны дарлакчылар ынчаар бак сөглөп турган. Ынчангаш дургуннаан өөреникчилерни чанаттааннар дижир.

Оон удатпаанда орус чуртунда Красноярск хоорайдан ачамның чагаазын алган мен. Ол фронт чоруур дээш, Москваже бар чыдыр мен деп, бижээн болду. Ук чагааның мени та канчап тып келгенин ам-даа кайгаар мен. Ону номчааш, ыңдыг аскыр-негейлиг кижиги канчап Москва баар боор деп, элдепсинип турдум.

Март ай үези чүве ийин ол. Бир катап бүгү сургуулду чыс-кааптылар.

— Ам клуб баар бис — деп, директор башкы чугаалады. — Хөй чон орта чыглыр. Оожум оарар силер. Фронтунан келген малчын-биле ужуражыр бис.

Клубта кижиги бажы кизирт. Фронтунан келген баглаан аъттар безин бар. Бистер, сургуулдар, чамдыктарывыс ханалар баарында сыскылдыр тургулап алдывыс. Мен өөрүм-биле биезги-ле шала кырында олуруп алдым.

Ынчан кожуун даргалары сценаларга көстүп келдилер. Оларның аразында ачамны баштай танывайн баар частым. Катканың, аскыр-негей тоннуг арат боор ийик, шериг хелтиг болду: беш-

адырлыг баг курунда пистолет астып алган, эгиннеринде... погоннарлыг. Оларны көөрге, кижн сагыжынга кинода актар-даа кирер. Хамык ужур мындыг чүве-дир: ол үеде Кызыл шериг погоннуг форма чаа-ла кирип турган, ачам суглар ооң кырынга таварышкан улус-тур. Брянский фронтунуң командылал чери Тока даргага, намның Чөөн-Хемчик кожкомунуң секретары Доктутуга база ачамга "Хүндүлүг гвардейжи" деп аттар тывыскаш, "Гвардия" деп демдектер берген. Ынчангаш Тывага эң баштай погоннуг хеп кеткең кижилерниң бирээзи ачам чүве. Сөөлүнде ол ССРЭ-ниң Дээди Советиниң депутады тургаш, Москваның Кызыл шөлге болган Тиилелге парадынга база турду.

Фронт дугайында ачамның чутаазын чыылганнар аажок сонуургап, адыш часкап дыңнадылар. Чогум ачам боду эртем-билиг чок боордан башка, аас сөзү кончуг чечен, даңгаар үлегерлеп чутаалаар кижн. Ооң чутаазын Балчий-оол башкы орус чонга очулдуруп берип турду. Ужуражылга соонда "Төлээлер" деп кино-журнал көргүстүлөр. Ачамны ында көөрүмге, совет дайынчыларга белектер-даа тыпсып турар, самолет иштинде-даа олулар чорду. Ол кинохроника бистиң телевидениевисте ам-даа бар, Тиилелге хүннеринде чылдың-на ону сонуургап манаар, көөр-дүр мен.

Школага келиривиске, Балчий-оол башкы мынча диди:

— Кежээ кижн ындыг боор чүве-дир. Эки өөрениңер.

Оон эгелээш, өөредилгээ кызымаам мырыңай дам барган. Ол база Балчий-оол башкының салдары чүве.

Оон ыңай база-ла бистиң школавыска бир күзүн болган мындыг солун таварылганы кончуг эки сактып тур мен. Ынчан, чүгеле чүве ийик, башкылар бүгү сургуударны школа мурнунга чыскаап алгаш турган. Ол үеде бистиң баарывыска "чиик-кара" кээп турупту. Оон ак шырайлыг кижн чииги кончуг үне халып келди. Тока дарга деп дораан танып кагдывыс. Чүге дээрге кожуунга ол келгенде, бүгү школаларны кезиир, биске база бо-ла келир дарга болгай.

Тока дарга башкылар-биле мендилешкеш, машиназының соңгу эжиин ажыдыпты. Оон кандыг даргалар үнүп кээр ирги деп, сонуургап манап турдувус. Үнүп келзе-ле, каткан хуурааның даргалар боор ийик, бистиң эштеривис Санаа, Багыт-оол суглар болду.

— Бо-дур, дургуннарыңар! — дээш, Тока дарга халдып чоруй барды.

Директорнуң арны туржук, мойну безин кыза хона берди. Сөөлүнде илерээни чүл дээр болза, Санаа суглар дургуннап чорупкаш, таптыг-ла Хайыраканның арт кырынга чорда, ындындан кара машина уткуштур үне халып кээп-тир. Оолдар чаштынар чай алынмааннар. Чанынга машина дораан тура дүшкен. Оон Тока дарга үнүп келген.

— Чүнү канчап чор силер, оолдар? — деп, дарга айтырып-тыр.

Баш удур дургуржуп алганын езугаар Санаа харыылаан:

— Хой кадарып чор бис.

Суг уну эвес, мындыг ырак, артында кургаг черде аалдар чок деп чүвени билбес кижы Тока эвес-ле болгай.

— Хоюңарны кады кадарар бис, машинага олуруңар — деп, дарга чугаалап-тыр.

Оолдар олурункан. Ол-дур ам, оларны бүгү сургуулдуң чыскаал мурнунга эккелген.

Ол шагда араттарның ажы-төлүн эртем-билигге өөредип алып дээш, кижилер шупту — башкылардан, арбан-суму даргаларындан эгелээш, күрүне баштыңыңга чедир ынчаар кызып турган-дыр. Бо үеде көөрүмге, школа назылыг чамдык уруглар өөренмейн-даа турар болгулаар-дыр.

Балчый-оол башкы Санаа сугларны хөй сургуул мурнунга дыка-ла кончуду. Чечен-мергени-даа аажок болду:

— Иеңер интернат-тыр, адаңар школа-дыр, чүге дургунна-дыңар?

Балчый-оол башкының ажынып-хорадап турганын ынчан бир-ле дугаар болгаш сөөлгү катап көрген мен.

1944 чылда чеди чыл школазын дооскаш, көдээже ажылдап чорупкан мен. Улуг оолдар, уруглар башкылай бергеннер. Мал кадарып, сиген кезип, тараа тарып, черле чүнү кылбадым дээр! Максим Горькийниң дылы-биле алырга, мээң баштайгы "университеттерим" ол болган. Ынчангаш-ла "Намдарымдан үзүндү" деп шүлүмде демир-үжүк-биле эвес, "андазынның бизи-биле шүлүк бижип эгелээн мен" деп чугаалап турарым ол.

Сөөлүнде Балчый-оол башкыны Шагаан-Арыгдан өскээр ажылдап чоруй барган деп дыңнаан мен. Оон ыңай ооң төөгүзүн билбес-тир мен. Тозан чылдарда Борис Константинович Балчый-оол деп ат меңээ билдине берген. Ол Таңды кожуунну даргалап тургаш, бистиң Президентивис Ш. Д. Ооржак-биле Россияның Президентизи Б. Н. Ельцинни уткуп, хүлээп ап турганын солун-нардан, сеткүүлдерден номчаан, телевизордан көргөн, радиодан дыңнаан мен. Ам келзе-келзе, ол аныак эр мээң ынак башкым Балчый-оолдуң оглу болду. Эки-дир харын, адазының изин баскан. Бо хүннерде Борис Константинович ТР-ның күрүнениң өнчү-хөрөңги комитедин даргалап турар.

ТАР-даа, область-даа үелеринде Тывага алдарлыг аттар тур-баан. Бир эвес амгы үе турган болза, Балчый-оолдарның кайызы-даа шагда-ла алдарлыг аттарлыг турарлар боор деп бодаар мен.

Кижиниң төрүп, өстүрүп каан ада-иези бир кончуг, эртем-билигге чедирип каан башкылары бир кончуг. Ынчангаш Балчый-оол башкымны улуг хүндүлел, бедик сагызын, чырык бода-биле утпайн чоруур мен.

КЕЗЕР ЭМЧИ-БИЛЕ КАДЫ

Бистиң бригадавыс хоорайның кол кудумчуларының бирээзин дургаар каскан траншея иштиңде изиг суг дамчыдар хоорзаларны чылыглаар ажылды кылып турган чүве. Белен эвес ажыл. Шил-хөвөң, кидис-даа ораап каан хоолайларны даг-дүгү холаан хоютку-биле чаар. Ол хоюткунуң чыпшынчаа чуң-ла, ооң-биле ажылдап чаңчыкпаан кижиги шуут-ла майындан, бажынга чедир идээленип алыр.

Сентябрь айның бирги чартыының бир-ле аяс эртени чүве. Бригадавыс кезигүннери чогуур шагында озал чокка чыгыш келгеш, ажылдап кириптеринге белен турган. Ынчан хоорай организацияларындан чоруткан шефчилер эңдерли хонуп келдилер. Шупту-ла албан-хаакчылар. Буурул баштарлыг, кырыксай бергилээн-даа, кылаң-кара баштарлыг, хып дээн чалыш-даа кижилер бар болгулады. Оларның бирээзин меңээ эжеп берди. Үжөн хар чаа чедип чоруур хире назылыг, шырайы ак, томанныы доруун аныяк даргажыгаш болду. Карактарында хола хаажылыг карак шилдерлиг, арыг ажылчын хеп кеткен... Кочалда хоюткуну мен аңаа тудуп бээримге, ол мастерок-биле чаар кылдыр сүмеледим. Даргам чөпшээрешти.

Өжөгээр ынчанганым ол, дарганың “эр-кызын” көөр дээш аан... Ажылдап кириптивис. Эжим-даа мастеровун туткаш меннип-ле эгеледи... “Интеллигент кижиги кара ажылга чүү шоолуг деп бо, дораан-на ырмазы сынып, ыргаа хөндүрлү-ле бээр ыйпаан мооң” деп бодаан мен. Сүлдө-ле бо, даргам ындыг эвес болган деңер-даан: аваангыр, шалыпкынын кайгап кагдым... Чүглө мастеров-биле чыпшыр шаап чаңчыкпаанынга арай муңчулуксаар, ооң кадында, ажыл башкарыкчызының бергени далган урар хаптар дег улуг хол-хаптары ол-бо ораашкаш, аңаа шалтыктап тур.

Бо-даа болбаан хептер-дир дээш, оларын ынаар мастерову-биле катай октагылапкаш, ам кызыл холдап кириптеринге белеткени берди. Даргамның салааларын көөрүмге, чиңге, ак-ак шевергини херээженнерниинден дудак чок.

Хараадааш:

— Ындыг чараш, шевер холдарны барып-барып, даг-дүгү холаан хоюткуга сугарга кайын боор, оя чип кааптар, хор-жок! — дидим.

— Ындыг бе? — дээш, менче чөпшүл көрүнгөш, куртказының карманындан кылаң кара, чап-чаа савыяа перчаткалар ушта тырткаш кеде берди.

— Ой, дарга, ынчаарга кайын боор, ол дээрге ажылчын хеп эвес-тир — деп харыыладым. Ол хүлүмзүрээш:

— Салаалар үрелириниң орнунга болар үрелгей-ле, болардан-даа экини садып ап болгай-ла мен — дээш тоовас болду...

— Ийет, ол база-ла шын-дыр харын, дарга — дидим. Алдын диштерин кылаңнады каттыргылааш:

— Мен дарга эвес кижі болгай мен, акый — деп мындыг...
— А ынчаарга кандыг тускай эртемниг силер, бухгалтер бе? — деп айтырдым.

— Чок, эмчи кижі мен.

— Кандыг эмчи силер?

— Кезер эмчи кижі мен — дээш, чараш савыяа перчаткалары-биле хоюткуну дүште-даа чок ийи холдап аспактааш, хоолайны кончуг шалыпкын "идээлеп-ле" тур. Шак-ла ынчаар шуудап ажылдай бердивис.

Өске өөрүвүстен "перекур" дишкен медээзин дыңнааш, дыштаныш олуруптувус. Мен "Северимни" сердежок буруладып олур мен. Эмчи карманындан он бештиң көпеез хире ак тырыкы уштуп алгаш, аксынче киир каап алды. Карак уштап көөрүмге, глюкозаның бир таблетказы ышкаш болду.

— Бир папиристан бо он-даа катап ажыктыг болдур ийин — дээш, меңээ бирээни уштуп берди. Орту киир тыртыпкан папирозумну октапкаш, демгимни аксымче ажыт киирипкеш, эмчиден өске чугаа эреп айтырдым.

— Каяа сургуул дооскаш, каш чыл эмнеп тур силер, дуңмам?

— Новосибирскиге эмчи институту дооскаш, ам чеди чыл ажылдап тур мен.

— Чеди чылдың иштинде чеже кижі кезип кааптыңар?

— Кезип каапкан эвес, кезип эмнеп келген кижі мен. Орта ыядып, човай бергеш, хаваам чоттундум.

— Чеже кижини кезип эмнээнимни санап, демдеглевес кижі болгай мен, элээн көвүдеп барган боор. Айтырыңарга тодаргай хары берип шыдаваан, буруулуг болдум, акый.

— Кайын ындыг боор, шынап-ла, билбезиңер чөп-түр. Бир эвес менден тудутга ажылдаанымдан бээр чеже тууйбу саып каапканымны айтырар болза, база-ла шак дүжер-ле болгай мен, эмчи...

Ажылдап кириптивис. Билбейн салааларым бирээзин сывырындак демир ужунга дээртипкеш, балыглап алдым... Дүрген-не хирлиг думчуум аржыылын туткаш, шарыыр дей бердим.

Эмчи:

— Ынчап болбас — деп, шыңгыы чугаалааш, карманындан бичий арыг марля уштуп эккелгеш, кончуг дүргени-биле шарый шаап берди. Дүшкө чедир үжен минута артканда эмчиниң кады келген өөрү барык-ла шуптузу уурук-сууруктап арлы бердилер. Эмчи биле мээң чаар хоолайывыс үш метр хире-ле арткан. Эмчиге чугааладым:

— Өөрүңер-даа колдуунда шупту чоруй бардылар, силер база чоруптуңар, эмчи. Арткан ажылды мен доозуп каайн.

Менче буруузунганы кончуг көрнүп келгеш:

— Ынчаарга кайын боор, акый. Кезер эмчи кижі аарыг кижиниң тынын алыр дээш, кезиишкин кылып тура, ара соксаар ужур турбас. Ынчангаш бо ажылды силер-биле кады дооспааже моон чорбас мен — дээш, улам шалыпкын ажылдай берди.

Аңаа түнү харыылаар боор, ажылдавышаан мынчаар бодан-
6 "Улуг-Хем" 81

дым: "он ажыг чылдар мурнунда кестирип эмнеткеш, кезишкин столунуң кырынга үш шак чыткан ийик мен... Мени ынчан кезип эмнээн аныяк херээжен эмчи эртенгиниң он бир шакта эгелээш, хүндүскүнүң ийи шакта доосса-даа, дөрт шакка чедир мени хайгаарап турган ийик... Ол эмчи ол хүн дүштеки чем-даа чивээни ол болгай аан. Кезер эмчилер кижилерниң амы-тынын алыр дээш кайгамчык-ла шыдамык харысалгалыг ажылдаар боор чүве. Бо эмчи база ындыг-дыр. Бо эмчи девин улуг хол хаптары-биле ажылдап чадааш, бодунуң перчаткалары-биле ажылдааш, тергиин-не мерген ажылдаар чорду. Ынчанмайн канчаар, кезер эмчилер кезишкин кылырда, холдарынга чаргаш перчаткалар кедип алыр улус болгай. Шуут чаңчыгып калганы ол-дур ийин. Ам-даа кижини ортузу четпээн хирезинде он-он кижилерниң амы-тынын камгалап ап четтигипкен эмчи-дир бо. А назылап кырыгыже та чеже кижини човулаңдан адырар эмчи ийнен бо... Кезер эмчилерге кижини бүрүзү мөгейип каап чорбас аргажок!".

Ажылывыс-даа доозулду. Кезер эмчи хевин кактанып каапкаш:

— Байырлыг, акый — дээш, менче эргим, ээлдек хүлүмзүрүп турда, арнынга чыпшынгаш, када бергилээн хоютку чаштанчылары бичии сөөлчүгөштер дег көстүп турду. Мен шаанда кажан кестиришким доозулганда, кескен эмчимниң арнын көөрүмге, ооң арнынче чаштаан ханнар кызыл шокар турганын орта база сактып келдим... Чоруур деп турган эмчимге "Байырлыг" — деп харыылаалак турумда-ла, хажыызында кып-кызыл крест таңмалап каан маңган ак "Волга" чындыңадып келгеш, тура дүштү. Ак халаттыг сестра уруг машинадан чиик, шалып үнө халып келгеш, кезер эмчини мендилевишаан:

— Николай Хертекович! Силерни алыр дээш келдим. Кезип эмнээр салбырда кончуг нарын кезишкин болган. Кестирген кижиниң байдалы бергедеп турар, силерниң аңаа киржилгеңер ыяап-ла херек апарган-дыр — деп илеткеди.

Николай Хертекович чүнү-даа чугаалавын кончуг далаш-биле машинага олурупту. Чолаачы эй тырткаш хииледип ыңай боорга, чүгле доозун буруңайнып артып калды.

"Буянный кижини буяны-биле ачылыг, будуктук ыяш бүрүзү-биле чараш" деп йөрээп туруп калдым.

М. ӨЛЧЕЙ-ООЛ.

ЧҮДЕК СӨС

Бо үеде черле ындыг бооп турары ышкаш, кудумчуда биске уткуштур бир-ле кадай-кыс, хая көрүнгөш-ле сөглеттинип каап, чоруп олурду. Чоокшулап келгенде дыңнаарывыска, дыка чүдек сөстөр боор-ла болгай. Уткужуп олурар бисти-даа херекке албайн, ам база хая көрүнгөш, кончуттунду:

— Ам меңээ удур, мээң аксым дуй шаап чүве чугаалаар хариыңар бар бе, кончуг эрзектер?!

Мээң кады базып чорааным таныжым эр эпчоксунуп удурланды:

— Кудумчуга бо канчап чорууруңар ол, соксап көрүңер!

— Сен-даа болза чүл, кончуг эрзек! — деп, ам мырыңай олче удур шоглай берди.

Кижим дүште-даа чок харыылап кагды:

— Ол “эрзек” деп чүдек сөзүң меңээ эвес, сээң бодуңга хамааржыр чүве-дир ийин...

Чалчык кадай-кыстан адырлып алганывыс сөөлүндө, демги кижимден сонуургадым:

— Ол “эрзек” деп чүдек сөс чүгө ыяп-ла ооң бодунга хамааржыр чүвөл, херек болза, сеңээ база хамааржы берип болур-ла ыйнаан?!

— Ук сөстү хандыр сайгарып көөр болзуңза, эр хиндиктиг кижилерге эвес, кыс кижилерге хамааржыр турган сөс ышкажыл. Көр даан: мурнунда эр-зи-рек деп, ооң сөөлүндө эр-зек деп кыскалады адаттынып чоруур апарган. Тодаргайлаарга, эр күзеп чоруур кыс деп билип алыр.

Шинчээчи хей-дир эвеспе бо деп чөпсүндүм.

КЫМДА ПАШ БАРЫЛ?

Ядараан, ол-ла утказы аңгы-аңгы кылдыр билдине бээр, чаңгыс ындыг сөстүң уржуунга бодум база таварышкан мен.

Бир күзүн дөрт киж и аңнап үнгөш, тайгага хонуп чыткан бис. Эрги чадырның иштин чурумчуудуп, одагны кыпсып алгаш, бир дутаарында шай хайындырып ижерин бодай берген бис. Орантаңдыже база чашкай. Ынчалза-даа менден аңгы паш ап чоруур киж и чок дээрзин билир мен. Кара-оол ниити айтырыг салды:

— Кымда паш барыл?

Кончуг киж и бооп, ыткыр чугааландым:

— Менден башка паштыг киж и кайда боор мында!

Бодунуң чүктешкизи-биле ажаанзырап олурган Намчал-оол дарган дораан алгырып үндү:

— Паа, чүдээн бо эрниң! Ындыг чүдек аарыгдан кажан аарый бергениң ол?

Маңаа ам эде чугаалаан херээ чок деп билгеш, ол-ла уум-биле удурланып каан мен:

— Сеңээ кандыг хамаан чүвөл? Чүгле бо кежээ изиг шай-даа, быдаа-даа ишпес сен!

ДОҢ ЧЕРЗИ

Сөглээр сөзүн киж и боду ылавылай бодап, шын ажыглап чорбас болза, ооң-биле чүнү-даа үүлгедип каап болур чүве-дир ийин. Шаг-шаандан бээр бистиң өгбө чонувус чогу-на ооң ужун дыл-домакче кол кичээнгейни углап чораан хире. “Ынча дивес

чоор", "ыңдыг аас этпес чоор" суг-суг дээш-ле баар ийик чоп. Чамдыкта чогуур туружунда домакты өскээр ойзур ужурга-даа таваржыр-ла бис харын.

Бир катап сураглыг ус-шевер Монгуш Черзи эр апарган оглун оттулар ыяш белеткеп эккел дээш чорудупкан. Оозу кышкы хүннүң кежээзинде пат турупкан чедип келген. Чазанып олурган ашак ажылын аткаар салып кааш, сонуургап айтырган:

— Кандыг ыяш эккелдин, оглум?

Оозу дүште-даа чок мынча дээн:

— Доң черзи-ле сөөртүп эккелдим, ол доң черзиден өске ыяш тыппадым, ачай.

Ашактың аксы хак дээш, тура халаан. Оон шын-на сеткили-биле кончуттунган:

— Угаан-медерелиң бар чүве ыйнаан, ойзуп-кыйзып чугаалаар деп чүве билбес тарийги сен бе?!

Күжүр Көшкен-оол ачазын "доң Черзи" кылдыр канчаар хуулдурупканын ам сакты хонуп келген!

САКТАКТЫГ ОРДЕН-МЕДАЛЬДАР

Уран-чечен чогаалчы-даа, артист-даа эвес, анаа-ла бөдүүн улус аразынга чоруурга, кайгамчык чидиг болгаш чиге, ынчалза-даа чөптүг бодалдарны эскет чокка чугаалаптар кижилер бо-ла таварышкылаар. Ыңдыг кижилерге эвээш эвес дужуп чоргулаан мен.

Ам Чаа-Хөл суурда чурттап олурар фронтучу А. Н. Сундуйну эки билир болгаш, харын-даа өң-тала улус бис. Назы-харывыс аразы оранчок ылгалдыг-даа болза, оюн-баштак-биле хостуг чугаалашкылаар чордувус.

Ооң хөрээнде хөй-ле орден-медальдар, демдектер бар. Бир катап баштактанып мынча дээн мен:

— Сээң бо шаңнаалдарың хөрээңге сыңышпастап бар чыдар ышкажыл, аар-даа ыйнаан, кырган кижиге. Меңээ каштан ачыладып көрбес сен бе, акый? Менде чаңгыс-даа ыңдыг чүве чок, көр даан. Байыр-чыскаал хүнү база чоокшулап олур...

Кижим хорадавайн, мээң аяным-биле дораан харыылады:

— Бербейн канчаар, харамнанып чоор мен. Ынчалза-даа фашистерниң-даа, мээң-даа хан-чинимге борашкан чүвелер ышкажыл, сеңээ кайын эт болурул олар, оол. Бодавыже, багай аза-бук, сактактыг болгай-ла болар!

Ооң харызының шын, чиге болгаш чөптүүн кайгап каан мен.

БАК САГЫШ

Хаадаңмааның сагыжынга хенертен коргунчут бодал кирип келген. Дараазында байырлал хүнүндө Чимисмааны бажыңче чалап аар. Ижеринге шоолуг тура чок чүве, ынчалза-даа баштай чымчак чүве шампандан кудуп ужуктааш, оон чоорту дыңзыг арагадан ижирткеш, сагыш-сеткилин сөглөп, серемчилелин оскунуптар орта, өкпө аарыг улустуң эмненир эминден арагага холааш бериптер, ооң соонда хөөкүйнүң чылар-чылбас ашаа менден чайлап кымга-даа барбас. Хаадаңмаа бодал алган бодалдарын катап-катап ылавылаан. Ии дадай, че ам канчаар, кижичи туртталга, ынакшыл дээнде кандыг-даа арганы ажыглаар апаар. Чаңгыс мен багай чүве үүлгедир деп турар эвес мен, та чеже кижичи ындыг хевирлиг булганып турар чүве, ооң соонда, чүглө арага ижип болбас, эзирээш сөс оскунупса, хай болганы ол!

Хаадаңмаа ынчаар ыяк шиитпирлеп алгаш, эмнелгеде ажылдап турар эжинге: "Черлик ыт хораннаарым ол, эш" — деп тургаш, хереглээн эмин база тып алган.

Хаадаңмааның манааны байырлал-даа келген. Бар-чок аъш-чемин стол сыңмас кылдыр делгеп салгаш, садып алганы шампан, кызыл-арага, водказын шкаф иштинге тургузуп каан. Ам чүглө Чимисмааны чалап аары арткан. Ол алызындан биче сеткилдиг, хүндүлээчел болгаш Хаадаңмааның чалалгазын хүлээп алган. Черле сөөлгү үеде эш-өөрү-биле шоолуг хөөрежилп, чугаалашпаан болгаш, Хаадаңмааның чалалгазынга ол иштинде дыка өөрээн. Хөглээш-кин-даа эгелээн. Эжи хүндүлээш чалап аарга, сыңзып олуарга кайын боор. Чимисмаа келген дашкаларны саат чокка төндүр ижип олурган. Чимисмаага бодаарга, Хаадаңмаа ижер болгай. Бо удаада ол чечени-даа ижер болза, бичии-даа эзирбес хире болган. Ынчангаш эжин суларадып алыр сорулга-биле ыглагылап, ону ошкап, куспактап, самнагылап — тос аажызын көргүзүп турган. Эжишкилер ам водкаже бичиилеп кирип эгелээн.

Чимисмаа:

— Үнгеш кээлем, эш — деп дилээн.

— Сен үнүп бар чыт, мен дуу пашты эзип каайн — деп, оозу бүдүүзүндө амырай берген. Оон дораан-на белеткеп каан хоранныг дашказынга келген. Хаадаңмаа өске дашкага водканы куткаш, демги кончуг дашказын эжиниң орган дужунга тургузуп кааш, үнө халаан. Ооң чүрээ, хөрээнден ушта халый берги дег, дагжап эгелээн.

— Хаадаң сен, езулуг эш-тир сен, моон соңгаар эдержип чоруулу, бот-боттарывыска тааржырывыс аажок-тур, мээң сонуургаар чүүлдеримни сен база сонуургаар, боду-биле дөмей эш тып аары кижиге берге дийин.

— Че, бажыңче кире бергеш хөөрежилп олуар бис бе, эш — деп, Хаадаңмаа ам-на үнү үнүп келген.

Эжишкилер кирип келгеш, чеминиң артыын чип, дашкаларны үскүлештире каапканнар...

Ооң соонда, үш-ле хонук эрткенде, оларның чурттап турар кудумчузун куду кызыл пөс-биле шып каан хааржакта херээжен кижиниң мөчүзүн орнукшудары-биле хөй-ле кижиге үн сүржүп алган ыы-сыылыг апар чыткан... Бак сагыш башка халдаар. Та канчап солчу берген дашкалар. Ону кым-даа билбес.

Чимисмаа хөөкүй шагдаа черинге айтыртып шаг-ла болган. Актыг кижиге актыг болбайн. Хаадаңмаа хөөкүй ынчаар-ла хадып чораш, боду "хатка" алзылкан. Че харын, бо таварылгага кижиге каттырар эвес чүве дийин. Ынакшыл чүнү кылбас ийик.

Шүлүктөр

Юрий КЮНЗЕГЕШ

ДЭЭЖИЗИН ШИЛИП БЕРЗИН

Дүнениң-не дүжээн дүш дег шүлүк бижип,
Түвексинмейн "дүңгүр" соктап ора хонар —
Хоначалар арай кайгап чутаалажыр,
Кочуургакка шоодунчуг чурттап эртим.

"Ам-даа болза, идежимде дарым курга",
Ара дүшпөс оккур согун саадаамда бар —
Шоотканнар шооңайнып чораайлар аан,
Чогаалымны биез хевээр бижип чор мен.

Эки, багын ылгай шилип мактанмас мен.
Эрткен хонук, үе-шаг деп шииткекчи бар —
Улузумнуң сеткилинге дойлуп келир
Уран сөстүң дээжизин шилип берзин!

Шилээн сөстөр мээңи эвес, салгакчымның
Чизезинге кире берзе, улам эки —
Эгелеп каан ээлчээмни хүлээп алыр
Эрес оолдар, эргим кыстар төрүттүнзүн!

1998, июль 20.

ӨӨРҮШКҮ, ААС-КЕЖИК БОЛГАШ АЖЫЛ

Ала-шокар ойнааракты ааткыышка
Азып каарга, кавайда чаш холун сунуп,
Арны чырып, даваңайнып, тудуп аар дээш,
Аажок хөлзеп, шулуңайнып өөрүп чыдар.

Аныяк эр тараа тарыыр кечим шөлүн
Андазынның шары-биле чарып хүнзээш,
Аалынга орай кежээ чанып келгеш,
Амырааның арнын көргеш, өөрүп-ханмас.

Ажыл кылгаш могаан оолдуң дыжы ханар,
Амырааның ынакшылы ыры ышкаш
Салымының өөрүшкүзү, маңнайы боор
Чараш кыстың хүлүмзүрүүн дүжөп удуур.

Кажаа туткан ашак киж ижин дооскаш,
Хамык малын онча-менди кажаалап каар.
Одарга мал ыт-кушка таварыппаан,
Оор-сукка алыспаан дээш ашак өөрүүр.

Даяңгыыштыг шуваганчы ында-хаая
Дашкаар үнгеш, чырык хүнге таалап орар.
Чуртталганың өөрүшкүзүн оглу-биле
Чугаалажып, эрткен оруун сактып орар

"Өөрүшкүнү сартык ышкаш дилеп албас,
Аас-кежиин сарлык ышкаш ачылатпас"¹...
Аас-кежик, өөрүшкү кижилерге
Өртээ турбас ажыл-биле кады келир.
1998, июль 20.

Александр ДАРЖАЙ

ЧУРТТАЛГАНЫҢ ШИРИИН ШӨЛҮ

(арбаннар)

12.

Арыг-чаагай адымны
Адааргактар нүгүл-хоптуң малгажынга
Таптай базып, боран каапкаш,
Тамыже киир октапкан-даа чүве ышкаш,
Азыг черден таалап көрүп тургулааннар.

Чаткан бетон, асфальтыны
Чара чүткүп, үнүп келир чаш көк ышкаш,
Чуттуг хоптуң чыдын тоовайн,
Чуртталгага ынаам киткеп, хей-аът кирип,
Ырым улам хөөн алып, куттулбушаан.

1995, декабрь 22.

¹Авторнуң эрги, дөртен-бежен чылдарда бижээн шүлүүнүң одуругларындан алган.

13.

Доорадан ботче кайгап орарымга,
Дарийгизиг чараш силиг кадыннарже
Таалал-биле ынакшылдыг кайгавастаан,
Эргим чылыг сөстөр безин сөглөвестээн,
Тоомча чок эрте базар апардым ийин.

Оларны мен чүгле кыс чаяалгазы дээш,
Онзазынып, чарашсынып чорбаан-даа мен.
Самыыным чок, бурган безин билир чүве.
Аас-кежик, буян-маңнай чаяап чоруур
Авыралдың булаа-дыр деп санап чордум.

1996, февраль 15.

14

Кайывыс-даа чалын от дег изиг эъттиг,
Кайывыс-даа кайгамчыктыг чалыы, чараш...
Кайывыс-даа эң-не сөөлгү тынышка дээр
Каашпас бис деп даңгыраглап турдуvus ийин.
Ынчан бис дег кежиктиглер кайын турган.

Аяс хүндүс аравыска чаңнык дүшкен —
Аяк ышкаш ийи башка чарылдывыс.
Күштүг күзел, чырык сеткил — даңгыраавыс
Күзүн оңар бүрү ышкаш тоглай берген.
Ынчан бис дег дайзыннар каяа турган.

1996, февраль 16.

15

Шыдыраалааш, орайтады чанып келдим.
Кадай мени чыккыладыр кончуп каапты.
Каржып кагжыыр харыым-даа чок — ооңуу шын...

Эртенінде ажылдыва чоруп ордум. Орук-суурга
Эртип дүшкен херээженнер көөрүмге,
Шырайлары кадыг-шириин халааданчыг,
Шыжыккан-даа чүве ышкаш болду ийин.

Олар база шаанга киир-ле ашактарын
Орайтады келгени дээш кулак уюк
Коңгалаңдыр чемелеп-ле хонганнар боор...

1996, февраль 21.

16

Буурул баштыг ирейлерни хүндүлээри —
Артай базып, тоомча албайн эртип болбас
Бурун шагда тываларның чаңчылы-дыр.
Ада-өгбе — төрээн чурт дег, дээди ыдык.
Көшкүн арат ону ыяк сагып келген.

Өле баштыг кырганнарны хүндүлээрден
Өрү дөрже чалаарын-даа утгуп чор бис.
Амгы шагда сагылгавыс чидирдивис,
Ада сөзүн ажырыптар апардивыс.
Ада чуртун хоозурадыр болдувус бе?!
1996, апрель 10.

17

Четпес-дууу чуртталганың аагындан
Сеткиливис ыстап-саргып аараанын
Кезек када утту каапкаш, ак-көк дээрде
Херелдиг хүн чырык-чылыын эскерип көөл.
Часкы хүндүс шымырарган көккө өөрүп,
"Аас-кежии эжиивисти соктап келир,
Амыдырал таан багай эвес-тир!" — деп,
Сагыш-чүрек ханызынга дүүп алза,
Ынчан харын бедик сорул бистен деспес,
Ынаныштыг, бүзүрелдиг сүлдewis боор.
1996, май 28.

Сайлыкмаа КОМБУ

* * *

Харамдыгып эргеледип, чассып тура,
Карактарда кударалды эскербедип.
Чаакталып доңа берген сеткилимни
Чалын оттуг хүлүмзүрүүң эргиспеди.

Херии черже ырап-коңчап чорзумза-даа,
Хей-аът киирер сагызын бооп хуулбадың.
Чалгааранчыг, узун ышкам кезээлерни
Чанымда бол, чыыра тыртып шыдавадың.

Шуушкан хүннер хөрлүг тевиин чалгынналган
Чуртталгада пөкпес, ханмас ынаныжың
Хөрдээ оду чылыын, чырыын сөңнезе-даа,
Хөңнүм-биле хөңнүң кады хөөннешпес-тир.

Куу куштун хунук, уян үнү-биле
Кударалым Айже көргөш, саарып алайын.

* * *

Бодал, күзел чүглекчизи, кыпсыкчызы,
Борбак чүрээм хөөнү, ыры — сен сен, оглум.
Өлей ырга уярадып, удудуп кааш,
Өөрүп-ханып, шагга чедир топтап ор мен.

Каас-коя сөстөр сеңээ сөглөвөс мен.
Катаптанмас сеткил-хөңнүм ында эвес.
Чаңгыс сен дээш, чүглө сен дээш өртемчейде
Чагган харга, суггур чаъска өөрүп чор мен.
Харын чүглө үе-үе туттунмайн баар
Караам чажын чаңгыс сеңээ көргүспөс дээш,
Хайыы черге карак ажыт чодуп чор мен.

Төрээн черге, төлүм сеңээ ынакшылым
Дөзү ханы, дазылдары быжыг, турум.
Төнчүзү чок, мөңгө улуг күчү ол-дур.

Монгуш ДОРЖУ

ЧАГЫГ

Сээң-биле мээң тыным
Ийи аңгы үстүр-даа бол,
Сээң-биле мээң чүрээм
Ийистер дег найыралдыг.

Амыдырал шылгалдазы
Бисти мынчаар кижизиткен.
Арын-нүүрнүң дээжизи
Бисти мынчаар чоокшулаткан.

Чырык черни соңнуг-мурнуг
Кааптарывыс билдингир бол,
Шын деп сөстү аргашпышаан,
Карактажып чоруул, сарыым.

* * *

Хары кижиге кускаандыва
Карак ажыт кирзиңзе-даа,
Кара чажың сыртаныпкаш,
Кады хонуп чоргулаан мен.
Чүрээм күжүр соп-ла чорза,
Чүгө мону уттур деп мен.
Көвей чылдар улай хыпкан
Хөрлээ белен өшпөс болгай.

* * *

Ужурашпайн чоруп-чоруп, көржүп кээрге,
Уйгу-дүштүң бүткени дег, солун-даа-дыр.
Өске улус көрүп каапса, эпчок-даа бол,
Өлө чажың суйбап каарын чөшпээреп көр.

ХОВУГА БОДАЛ

Амылыглар аразында
Ачам, авам тыппайн баргаш,
хөмээ сиген холуй үнгөн
Хөөргө бир хүн барып чордум
Кудургайны куду ушкаш,
Кударалым үлешкензиг,
Кара кускун эдиптерге,
Ханныг баарым ажыш диген...
Амылыглар аразында
Ачам, авам тывылбас бол,
Хову черде хөөрнү бодум
Хойлап алгаш чораай менде.

Биче-оол ДОЮНДУП

ХАВЫЯЛАР

Ада-Чурттуң дайынынга
Алдаржаан бир Маадыр кижиге, —
Акы-дуңма төреливис
Аравыста чурттап чоруур.

Байырлалдар хүннеринде
Маадырлыг демиселдин
Херечизи орден, медаль
Херелденип ону каастаар.

Хепте кадаан хавыялар
Херелденип чоруур-даа бол,
Эътте-кеште сорбуларны
Эттиндирип кайын шыдаар?!

1991

МУҢГАШТАЛГАН БАЛЫКТАР

Деспең хемнеп, часкы хар суу
Делгем шынаа — Орукуже
Хая-дашты диңмиредир
Хайнып-мөөрөп чуугуп баткан.

Оруку хем шынаазында
Оожум шөлээн агып чыткан.
Балык-байлаң имилеме,
Пашта доорааш кагган эът-ле.

Үргүлчүле ужурашпас,
Үе кээрге ужуражыр,

Шак ол ийи хемнерниң суу
Чартык айда хөөрешкеннер.

Деспеңниң суу дыртылгааштын
Дедир чанып чоруй барган.
Орукудан арай коңчак
Оңгар хөлчүк артып калган.

Хемнерниң суу тудуш турда,
Орукунуң балыктары
Оңгарга кээп чемнел тургаш,
Кээргенчиг апарып-тыр.

Ханы оңгар чоорту-ла
Кадып, кургап, сыыгап-ла орган.
Кайнаар-даа баар оруу үстүп,
Хамык балык баскылашкан.

Ачам ашак бир-ле эртен
Аажок хөлзээн чедип келди:
"Орукунуң хамык балыы
Оңгарда кээп тырылган-дыр.

Олар дириг, кырылбаанда,
Оңгарынче дажыглаалы.
Аалдың чону сувуразы
Ажылдаптаал, чоруул!" — дей-дир.

Авам, ачам үжелээ бис
Алды кочал тудуп алгаш,
Оларларны дажыглаар дээш,
Оңгардыва чоруптувус.

Хөөлбекке муңгашталган
Көвей балык тырлып алган,
Карыш хире, билек дег чоон —
Кандызы-даа ында бар де.

Оларларны кочалдардан
Оруккуже төп-ле тур бис.
Алды, чеди катап тургаш,
Арай боорда доостувус.

Төрээн хеми Оруккуже
Дөгerezин салып кииргеш:
Арны чырык, өөрүшкүлүг
Ачам йөрээл сала берди:

— Оожум суглуг Орукунуң
Оңгарындан үнмейн чоргар!
Келир салгал байлаа болуп,
Хемиңерге өктереңер!.

1992

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ, ЧОГААЛЧЫ ЭШ-ӨӨРЛЕРИМ!

Бүгү Делегей Пушкинниң 200 чыл оюн байырлап турар үеде бо чылын 75 харлаар акыларывыс Виктор Биче-оолович Сагаан-оолга, Алексей Дүгерович Арапчорга, мутур 70 харлаар Тыяның улустуң чогаалчызы Кызыл-Эник Кыргысович Кудажыга, Биче-оол Сержиевич Доюндупка, 65 харлаар сураглыг уруглар чогаалчызы Экер-оол Түлүшович Кечил-оолга база 55-тээр эживис күрүне шаңналының лауреады Александр Александрович Даржайга Тыяның бүгү чогаалчыларының, ооң баштаар чериниң, "Улуг-Хем" сеткүүлүнүн өмүнээзинден байыр чедирип, кижиги бүрүзүңге эки кадыкшылды, чогаадыкчы чедишкеннерни, өг-бүлезинге аас-кежикти күзеп ор мен.

Белен эвес үе-биле туржуп, чогаадыкчы тура-сорууңарны салбайн, халас-даа бол ынак ижиңерни маадырлыгы-биле уламчылап чоруңар дээш, силер бүгүдеге чоргаарланып чор мен, эш-өөрүм. Сөөлгү чылдарда, ылаңгыя бо чыл биске, бөдүүн чонга, өскүс-чавыс ажы-төлге дыка-ла берге чыл боду. Узун кыш эрти, час келди, сүт-саан үнүп орар, ам ажырбас боор бис.

Багай чыл дээш, хек этпейн баар эвес. Шүлүкчү азы хөгжүмчү кижиги ооң-биле дөмей. Ол кижиги хөңнүн азы бойдуштуң арыг чаялгазын деткип орар ыраажы куш-биле дөмей ала чайгаар негел-дези ыңдыг амытан ышкажыл. Бурунгу грек караа чок тоолчу Гомер чаа-дайынның дошкун чылдарында улам өткүт тоол ыдар чораан. Прокофьев канчап фашистер аш-чут-биле Ленинградты боой тудуп турда безин кайгамчык симфония чогаалы-биле кижилерниң хей-аъдын өрү көдүрүп чорду. Бис ам барык ыңдыг үеге шылгадып, эр-кызывыс көстүр деп келгени ол-дур.

Радиодан үнүңер дыңнааш, азы солун-сеткүүлге чогаалыңар, чүүлүңер номчааш, өөрүп чор мен. Чогаалга бердинген, аңаа ынак кижиги бүрүзүңге ынак мен. Бисти билир, биске ынак номчукчу ажы-төлүвүске, үе-черге эш-өөрүвүске ынак мен.

Бистиң аравыста ам чок эш-өөрүвүстү база үргүлчү бодап чоруур мен. Хөөкүй эживис Монгуш Баянович Доржу кайгамчык шүлүкчү, ханы улуг чогаалчы. Ол чораан болза, бо чылын он айда 60 харлаар. Монгуш Кунгаевич Өлчей-оолду кандыг дээрди, база-ла улуг чогаалчы, ол 65-тээр турган. Черле ынчаш хөй эвес-даа болза, бистиң тыва чон кайгамчык-ла салым-чаянныг чон-дур!

Үүле-чолу бактың багын көбээлекте,
Үезинде бистен ырап чоруптуңар...—

деп Станислав Куняевтиң бир шүлүүнде бо самыын үе болгаш чогаалчы эш-өөрүнүң дугайында бижээни дег, ам бистиң аравыста чок тыва уран-чүүлдүң кайгамчык кижилеринң дугайында бирде кударап, бирде кайгап-даа чоруур мен. Кол-ла чүве эки чогаал өлүм чок! Ынчангаш Пушкинниң бүгү Делегй ужур-дузалыг чогаал байырлаалы-биле база үстүндө айытканым чогаалчы эш-өөрлерим-ниң байырлалдары-биле силер бүгүдеге мөгейип, чүректиң ханы-зындан изиг байырым туттум!

Куулар Черлиг-оол, сеткүүлдүң кол редактору,
ЧЭ баштаар чериниң кижигүнү.

А. С. ПУШКИННИНҢ 200 ЧЫЛ ОЮНГА.	
К. КУДАЖЫ. Дүвү чок далай дег.....	3
ОЧУЛГАЛАР	
А. Пушкин. Тураскаал. Очул. К. Кудажи.....	9
Тураскаал. Очул. С. Бюрбю.....	10
Сибирьже. Очул. С. Сарыг-оол.....	10
Алдын хүн бооп чырып тур (Шүлүктээн репортаж).....	11
Хоругдаттырган киж. Очул. Ю. Кюнзегеш.....	12
Кушкаш. Очул. Ю. Кюнзегеш.....	13
Өртөттирипкен чагаа. Очул. М. Кенин-Лопсан.....	13
Кышкы кежээ. Очул. С. Сарыг-оол.....	13
Көшке. Очул. М. Кенин-Лопсан.....	14
"Силерге мен ынак чордум: сагыжымда..." Очул. М. Кенин-Лопсан.....	15
Э. МИЖИТ. Азы Пушкин, азы.....	16
А. ПУШКИН. "Ам-даа шак ол хуулгаан өйнү сактып чор мен..." Очул. Э. Мижит.....	23
Шүлүктү. Очул. Э. Мижит.....	23
Өттүр сөглээр. Очул. Э. Мижит.....	24
"Согур душ бооп, хей-ле меңээ сөңнээн белек..." Очул. Э. Мижит.....	25
"Сагызыным, мени камнап, камгалап көр..." Очул. Э. Мижит.....	25
"Өршээп көргөр, мээң шынчы эзимнерим..." Очул. Э. Мижит.....	25
"Чуртталганың муңгак делгем ховузунда..." Очул. Э. Мижит.....	26
С. Молдурга. Хаан чайлаандан аттыккан үннер.....	26
А. С. Пушкин. И. И. Пущинге. Очул. С. Молдурга.....	28
А. Ахматова. Хаан сесерлиинде. Очул. С. Молдурга.....	28
А. Ахматова. Чинараның девээзинге. Очул. С. Молдурга.....	29
Уйгу чок дүн бижээн шүлүк. Очул. К. Черлиг-оол.....	29
А. С. Пушкин. Грузияның тейлерин дүн шыва каапкан. Очул. Н. Куулар.....	30
Аажок ынак чорааным кай, биез хөңнүм. Очул. Н. Куулар.....	30
Е. ТАНОВА. Пушкин мээң амыдыралымда.....	30
А. С. Пушкин. Өттүр сөглээр киж. Очул. В. Серен-оол.....	36
А. С. Пушкин. Булут. Очул. Н. Серенот.....	37
Дүн. Очул. Н. Серенот.....	38
А. С. Пушкин. Цыганнар. Очул. С. Куулар.....	38
А. С. Пушкин. Евгений Онегин. Очул. С. Бюрбю.....	39
К. ЧЕРЛИГ-ООЛ. Чаш харда дүвү изи. (Надя Рушева).....	42

АМЫР-МЕНДИ, ТАНЫВАЗЫМ ЧАЛЫЫ САЛГАЛ!	
Э. МИЖИТ. Чаа чалгыг.....	46
ШОЛБАН МОНГУШ. "Будуң доңурба".....	47
"Амыдыралдың..." , "Оожургап көр".....	48
"Чыккылама соок кыштын дүнезинде".....	49
"Сылдыстар бадып тур". Чечен чугаа.....	49
АНГЕЛИНА СОЯН. "Байлаң", "Хөрзүн", "Бурганның", "Ол".....	52
"Чуртталганың", "Ынчан" "Бо делегейниң көрүн- чүүнден".....	52
Чалгын. Чечен чугаа.....	53
МЕНГИ ООРЖАК. "Айлар, чылдар".....	54
"Аалчы чай", "Удуй бердим", "Мурнум-биле", "Аас-кежик дилеп".....	55
"Сээң ырың кайын уттур".....	56
СОЛАҢГЫ МОНГУШ. "Манаашкын", "Дустуг чаштан ку- журланып".....	56
"Аас-кежик хуулгаазын чараш кужу".....	57
"Сени катап эглип кел деп дилевес мен".....	57
ЛЕОНИД КАҢ-ООЛ. Азырал роза. Чечен чугаа.....	57
АЛДЫНМАЙ САГАН-ООЛ. "Дүне".....	58
"Чылдар", "Демир-орук".....	59
АЛИМАА ХЕРЕЛ. Дүнеки чалгыглар. Дүнеки аалчы.....	60
Орук.....	61
ДОЛЧАҢМАА ШҮҢНЕЙ. Дайын. Чечен чугаа.....	62
Чаңгы.....	64
МЕРГЕН ХОМУШКУ. Хана.....	67
КАЛБАК ЧОГААЛ	
К. КУДАЖЫ. Балчий-оол башкы (очерк-эссе).....	68
ВИКТОР САГАН-ООЛ. Кезер эмчи-биле кады.....	80
МОНГУШ ӨЛЧЕЙ-ООЛ. "Чүдек сөс".....	82
"Кымда паш барыл?", "Доң черзи".....	83
"Сактактыг орден-медальдар".....	84
ОНДАР БОРАШ. Бак сагыш.....	85
ШҮЛҮКТЕР.	
ЮРИЙ КЮНЗЕГЕШ. Дээжизин шилип берзин. Өөрүшкү, аас- кежик болгаш ажыл.....	86
АЛЕКСАНДР ДАРЖАЙ. Чуртталганың шириин шөлү. (арбаннар).....	87
САЙЛЫКМАА КОМБУ. "Харамдыгып эргеледип, чассып тура..." , "Бодал, күзел чүглекчизи, кыпсыкчызы...".....	89
МОНГУШ ДОРЖУ. "Чагыг", "Хары кижиге куспаандыва", "Ужурашпайн чоруп-чоруп...".....	90
"Ховуга бодал".....	91
БИЧЕ-ООЛ ДОЮНДУП. "Хавыяалар", "Муңгашталган балыктар".....	91
Төрүттүнген хүннериңер-биле, чогаалчы эш-өөрлерим.....	93

*На 1-й стр. обложки работа художника Н. К. Шолыки
На 2-й и 3-й стр. обложки рисунки Нади Рудневой*

**УЛУГ-ХЕМ, № 1
1999**

**Литературно-художественный
и общественно-политический
журнал Союза писателей Республики Тыва**

Главный редактор: *Ч. Ч. Куулар*. Редакторы издания: *Ч. Ч. Куулар, Э. Б. Мискин*. Художественный редактор: *В. У. Донган*.

Сдано в набор: 11.05.99. Подписано в печать: 30.05.99. Формат: 60×84^{1/4}. Бумага типографская № 2. Гарнитура Байраа Тува. Печать офсетная. Физ. печ. л. 6. Усл. печ. л. 5,58. Цена договорная. Заказ № 152. Тираж 999 экз.

Редакция журнала «Улуг-Хем», 667000 г. Кызыл, ул. Шетинкина и Крайченко, 57.

Типография Госкоминформсвязи РТ, 667000 г. Кызыл, ул. Шетинкина и Крайченко, 1.